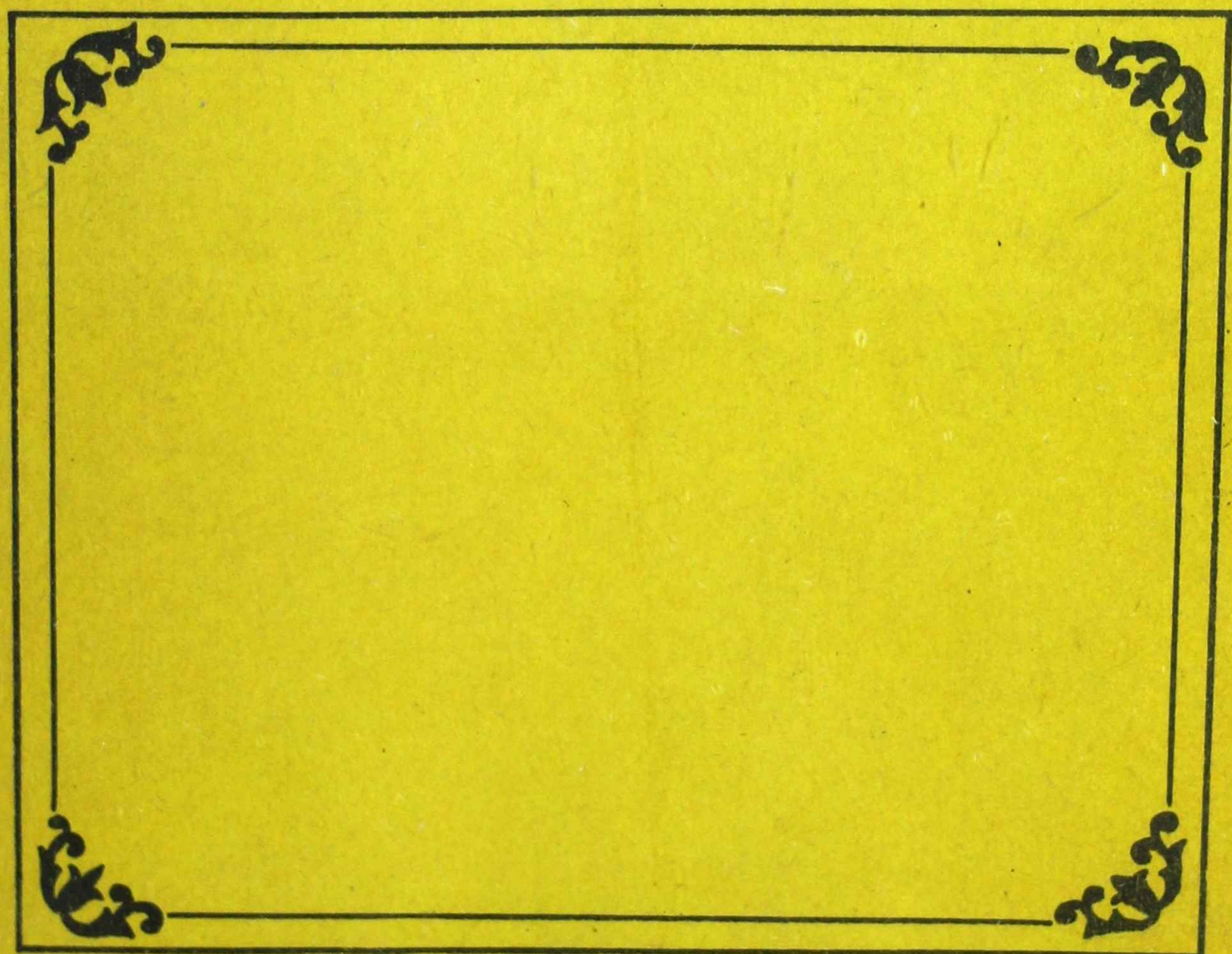

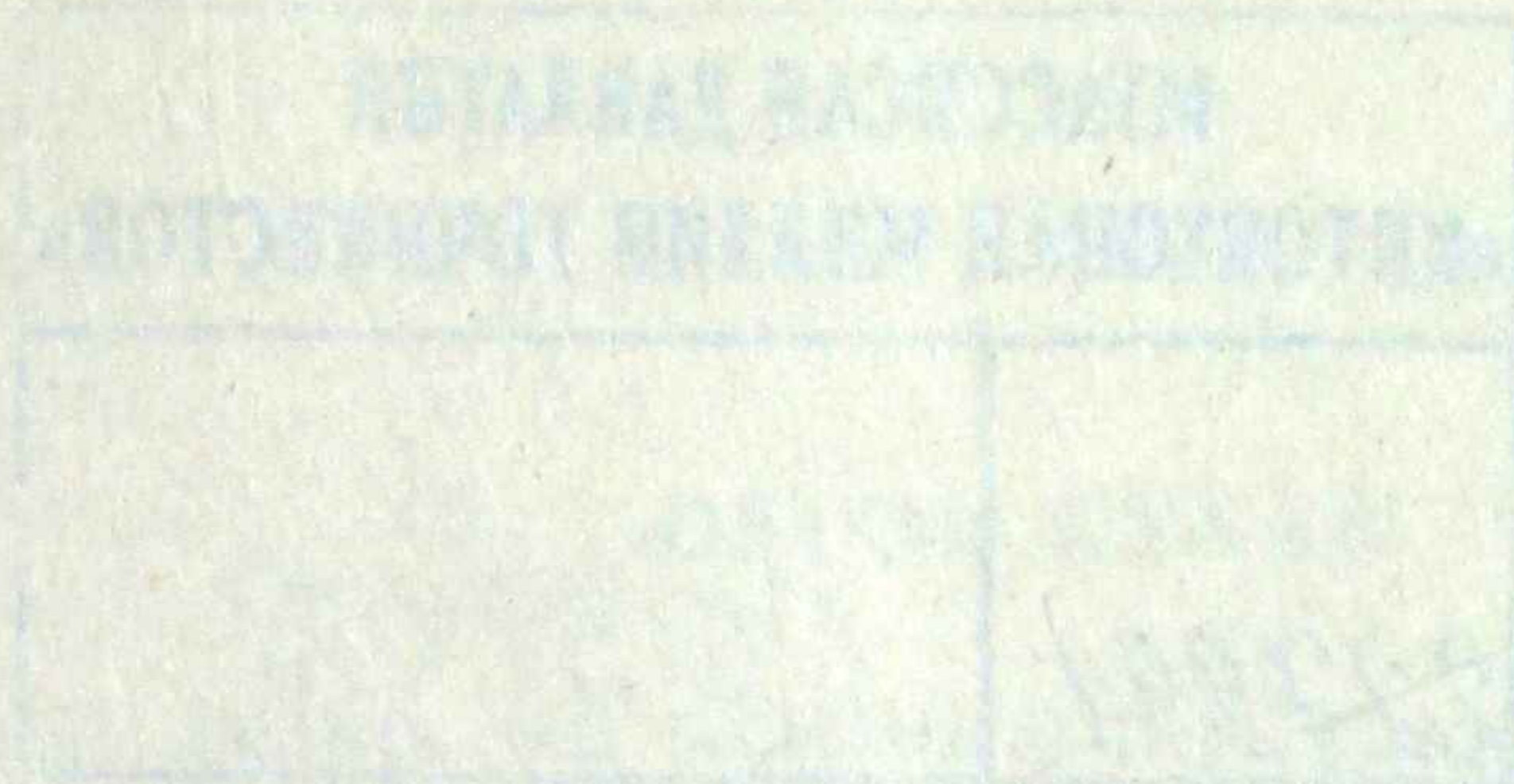
227991

А. АФСАХОВ, Х. ҚАХҲОРОВ

ХАТ ВА ПАЙДОИШИ ОН

АНСОР АФСАҲОВ, ҲОМИД ҚАҲҲОРОВ

ХАТ ВА ПАЙДОИШИ ОН

ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
1994

А 90
ББК 84
4

МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ «Китобхонаи миллии Тоҷикистон»	
227991	003(00)

А 90 Афсахов А. ва Қахҳоров Х.
Хат ва пайдиши он. Душанбе «Маориф» 1994.
Из истории письменности
Афсахов А. и Қахҳоров Х.
Из истории письменности.

ББК 84
4

А $\frac{4306000000}{М 504 (12) - 92}$ 94

SBN 5-670—00610—0

© Мухаммад Ансор, Х. Қахҳоров, 1994

ОҒОЗИ СУХАН

Китобчаи ҳозир, ки хонандагони арҷманд ба мутолиаи он шурӯъ мекунанд, аз таърихи пайдоиш, таҳаввул ва тақомули хат дар ҷомеаи инсонӣ ҳикоят мекунад. Дар оғоз системаҳои гуногуни хат аз ибтидои пайдоиш то давраҳои тақомулу густариш тасвир ёфтаанд. Сипас маълумоти мухтасару фишурдае дар бораи **хатҳое оварда мешавад**, ки гузаштагони мо аз онҳо истифода кардаанд. Ва ниҳоят, хати русӣ, ки имрӯз мо аз он истифода мебарем, иҷмолан ба қалам омад.

Китобча соли 1979 чоп шуда буд. Чун мо китобчаро асосан барои дарсҳои факултативии мактабҳои миёна, ҳамчун маводи илова ба дарсҳои факултативии забони тоҷикӣ пешбинӣ карда будем, ба теъдоди хеле кам интишор ёфту зуд ҳам ноаёб гардид. Онро дар Афғонистон ҳам дар маҷаллаи вазорати таълиму тарбия «Ирфон» ва ҳам ба шакли китобчаи ҷудогона чоп кардаанд.

Ҳангоми омода кардан барои чопи тоза чанд саҳифа аз пайдоишу таҳаввули хатҳои арманиву гурҷӣ, аломатҳои китобат, ҳарфҳои калону хурд ва рақамҳои арабиву румӣ маълумот оварда шуд, зеро хатҳои арманиву гурҷӣ хатҳои қадимиву хосса ҳастанд, зеро таҳаввулу тақомули аломатҳои китобат ва аҳамияти онҳо, пайдоиши ҳарфҳои калону хурд ва рақамҳо низ ҷолиби диққат буда, доираи дониши касро васеъ мегардонад.

Мебояд арз кард, ки муаллифон мутахассиси хат нестанд: яке адабиётшинос асту дигарӣ муаллим-рӯзноманигор. Ва маводи китобча аз бисёр мақолаву китобҳои хатшиносон фароҳам ва ба тартиб оварда шудааст.

ХАТ ВА НАВЪҲОИ ОН

Пеш аз он ки оид ба пайдоишу такомул ва навъҳои хат сухан равад, донишони он, ки хат чист ва хусусияту вазифаҳои он аз ҷиҳати иборатанд, аз аҳамият холи нест. Овардаанд, ки хат воситаи сабти нутқи буда, ин ё он ҷузъи нутқро бо ёрии аломатҳои тасвирии ифода мекунад, барои аз як ҷо ба ҷои дигар фиристодан ва дар вақти муайян воқеъ шудани онро сабт кардан имконият медиҳад, яъне ба воситаи хат замону макони вуқӯи нутқи сабт мегардад.

Хат бо таърихи башар алоқаи узвӣ дорад, вай баробари пешравию тараққиҳои ҷамъият такмил ёфт, суфта шуд ва дар шакли имрӯзааш то ба мо омада расид.

Инсонии ибтидоӣ на забон дошту на хат. Вақте ки байни инсонҳо барои фикри ҳудро ба дигарон фаҳмондан ва аз фикри дигарон бохабар шудан талаботе зӯхур ёфт, забон ба вуҷуд омад. Пайдоиши забон ҳодисаи ниҳоят мураккаб буда, процесси дуру дарозро тай кардааст. Инсонии ибтидоӣ тараққи кард, пеш рафт. Ба ҷои гурӯҳҳои хурд-хурди авлодӣ қабिलाҳо ва иттифоқи қабिलाҳо ташкил ёфт. Акнун инсонии ибтидоиро лозим меомад, ки на танҳо ба авлоду қавми худ, балки бо қавму қабिलाҳои дигар робитаю алоқа ба миёна орад, мақсадашро ба онҳо низ фаҳмонида тавонад. Аммо нутқи овозӣ дар ин шароити таърихӣ тамоми эҳтиёҷи ўро қонеъ кунанда наметавонист, чунки нутқи овозиро аз як ҷо ба ҷои дигар фиристодан мумкин набуд. Барои рафъи ин эҳтиёҷ хат ихтироъ гардид.

Асоситарин фарқи хат аз нутқи овозӣ дар он аст, ки агар хат ҳамчун ашъи аёнӣ ба воситаи қувваи босира (биноӣ) дарк карда шавад, нутқи овозӣ бо ёрии қувваи сомеа (шунавоӣ) эҳсос мегардад. Хат дар ибтидо чун воситаи иловагии мададрасоне барои муҳовира (гуфтугӯ) ба вуҷуд омад ва бештар барои ба масофаи дур расонидани нутқи хизмат мекард. Ин худ як хусусияти муҳимми хат аст.

Ҳамин тариқ, инсоният ба кашфиёти бузурге ноил гардид. Акнун вай метавонист, ки фикрашро сабт карда, на танҳо ба

атрофиён, балки ба шахсони дур фиристад ё ба ояндагон мерос гузорад.

Донишмандон хатро, аз рӯи он ки нутқро чӣ тавр ифода кардааст, ба чаҳор гурӯҳи асосӣ чудо мекунанд:

1. Хати ҷумлавӣ ё ки фразограмма (фраза — ҷумла, графия — менависам) — хате, ки хабари тобро мерасонад.

2. Хати калимавӣ ё ки логограмма (логос — калима) — хате, ки ҳар аломати он як калимаро нишон медод.

3. Хати ҳичоӣ ё силлабограмма (силлабос — ҳичо) — хате, ки ҳар аломати он ба як ҳичо баробар аст.

4. Хати овозӣ ё фонограмма (фонос — садо, овоз) — хате, ки ҳар аломати он як садо ва як овозро ифода мекунад.

В. А. Истрин навъи дигари хат — хати морфемографиро низ қайд кардааст. Азбаски хати соф морфемографӣ вуҷуд надошт, мо дар бораи он таваққуф намекунем.

Хати ҷумлавӣ (фразограмма). Хати ҷумлавӣ хабари тобро расонда, дар навбати худ, ба ду гурӯҳ чудо мешавад: а) (хати аксӣ; б) аломатҳои шартии қадимӣ.

Пайдоиши хат ба санъати тасвирии қадим вобастагии қавӣ дорад, зеро санъати тасвирии қадим сарчашмаи пайдоиши авалин хат гардидааст. Қадимтарин осори санъати тасвирӣ 30 — 40 ҳазор сол пеш аз милод ба вуҷуд омадааст, вале он аксхоро чун хат маънидод кардан мумкин нест. Онҳо чудо - чудо буда, ба якдигар вобастагӣ надоранд. Аммо дертар дар маданияти мезолит (10—15 ҳазор сол пеш аз м.) унсурҳои хат пайдо шуд ва қомилан сурат гирифтани хати аксӣ ба давраи неолит (6—8 ҳазор сол пеш аз м.) тааллуқ дорад.

Дар давраи палеолити охир ва мезолит ҷамъияти инсонӣ аз гурӯҳҳои хурди модархудоӣ (матриархалӣ) ва авлодӣ иборат буд ва танҳо нутқи овозӣ талаботу эҳтиёҷи ўро қонеъ карда метавонист. Аммо дар давраи неолит шакли нави умумияти одамон — қабилаҳо ва баъдтар иттиҳоди қабилаҳо ба вуҷуд омаданд. Дар масоҳати васеъ ҷо гирифтани қабилаҳо, пайдоиши моликияти қабилавӣ, авлодӣ ва хусусӣ, додугирифти байни қабилаҳо, тараққи муносибатҳои тиҷоратӣ ҳарбӣ, ба вуҷуд омадани пешвоёни қабила ва қоҳинон талаботи нав ба навро пеш гузошт. Ҳамаи ин воқеаҳо мебоист сабаб мешуд, зеро бо нутқи овозӣ тамоми рӯйдодҳои нави ҳаёти ҷамъиятро ифода кардан номумкин гардид. Ин шароити нави таърихӣ ба пайдоиши хат боис шуд.

Хати нахустинро хати аксӣ (пиктография — пиктус — акс) мегӯянд, аз он сабаб ки вай ба воситаи суратҳо, тасвирҳо ифода мегардид. Ба тарзи дигар гӯем, хати аксӣ ҳикоятест, ки бо ёрии суратҳо баён меёфт.

Хати аксӣ хеле ривож дошт ва қариб ҳамаи мардумони қадим ё одамоне, ки давраи ибтидоиро аз сар гузарониданд, онро истифода бурдаанд. Вай барои он нуфузи зиёд дошт, ки ба ҳамаи аъзои қабила фаҳмо буд ва омӯзиши махсусро талаб

намекард. Хати ҳар халқ хусусиятҳои хос низ дошт, чунки аломатҳои он хусусиятҳои табиат, олами ҳайвоноту наботот, санъату маданият, маишат, либос ва расму оини ҳамон маҳал ва халкро дар худ акс мекард.

Хати аксӣ дар замони мо ҳам ба андозаи муайян ба қор меавад. Аз ҷумла, бисёр нишонаҳои роҳ, тасвири молҳои гуногун дар назди магазину дӯконҳо ва устохонаҳо хусусияти хати аксӣ доранд.

Навбӣ дигари хати ҷумлавӣ аломатҳои шартӣ қадим мебошад, ки пештар аз хати аксӣ ба вуҷуд омадааст (расми 3). Аломатҳои шартӣ, асосан, барои ба кӣ тааллуқ доштани ашё истифода мешуданд. Масалан, аломатҳои шахсӣ ва авлодию қабилавиро гирифт. Онҳо дар аслиҳа, ҳайвоноти хонагӣ ва маҳсуоти сафолӣ гузошта мешуданд. Чорводор, барои он ки чорвоаш бо моли дигарон иваз нашавад ё ки онҳоро зуд фарқ карда тавонад, дар гӯши онҳо ба тарзи махсус аломат мегузошт (ин барои чорвои хурд: бузу гӯсфанд маъмул буд, ба аспҳо тамға мегузоштанд ва ин одат имрӯз низ давом дорад). Ҳукмронон дар танга, мӯҳр, герб ва байроқи худ аломатҳои махсуси худро мегузоштанд, ҳунрмандон барои асбобҳои сохташон нишонҳои хосе доштанд, ки аз рӯи он амали кадом усто будани маҳсулотро пай бурдан мумкин буд ва ғайра.

Унсурҳои аломатҳои шартӣ қадим имрӯз низ аз тарафи мардумони мутараққию мутамаддини ҷаҳон истифода мешаванд. Аломатҳои фарқро дар погонҳо, нишони мактабҳои олий, гербу байрақҳо ва амсоли инҳо дидан мумкин аст.

Аммо пеш аз пайдоиши хати ҷумлавӣ (хати аксӣ ва аломатҳои шартӣ қадим) воситаи дигар, воситаи ғайрихаттии фиристодани хабар вуҷуд дошт, ки онро воситаи ашёии фиристодани хабар мегӯянд. Аз ин восита бисёр халқҳо истифода мекардаанд. Аз ҷумла, мувофиқи навишти муррихи юнонӣ Ҳеродот, скифҳо ба эронӣ пайғоми ашёӣ фиристода буданд, ки аз ғук, муш, мурғ ва панҷ тир (хаданг) иборат будааст. Пайғоми скифҳо чунин маънӣ доштааст: «Агар шумо, форсҳо, чун мурғ ба осмон парвоз карда натавонед, чун ғук дар ботлок давида натавонед ва чун муш зеро замин пинҳон шуда натавонед, ҳамаатон дар зеро тирборони мо ҷон хоҳед дод». Ё ки славянҳо нону намакро ҳамчун рамзи пазирай ва муҳаббат ба қор мебуданд (ин одат ҳоло низ боқист). Дар ҷазираи Суматра низ фиристодани намак аломати дӯстию рафоқат буди мурчу қаланфур — аломати хашму ғазаб. Ҳиндувони Америкаи Шимолӣ, агар сулҳ меҳостанд, ҳар ду тараф як чилимро бо навбат мекашиданд ё бо касе ҷанг кардан хоҳанд, тамагаук ном паррандаро мефиристоданд. Дар Россия, Франция, Америка ва ғайраҳо ҷӯбҳои нишондор чун воситаи ғайрихаттии пайғом истифода мешуданд. Истифодаи ҷӯбҳо, хусусан, барои ҳисоб ва муомилот маъмул буд. Дар Перу навбӣ дигари фиристодани хабар тариқӣ карда буд, ки он кипу

ном дошт (расми 3). Қисми асосии кипу ресмони ғафс аст, ки риштаҳои дигари рангоранги гиреҳкардаю ҳалқадорро ба он пайваст мекардаанд. Ҳар як ришта ва ҳар як гиреҳу ҳалқа маънои муайяно ифода мекард. Чунончи, риштаи сиёҳ бадбахтӣ ва фалокат, сурх — ҷанг, сафед — сулҳ, зард — тиллоро ифода менамуд.

Ҳамин тарик, инсоният пеш аз он ки хати аксириро ихтироъ кунад, аз воситаи ашъёии пайғомфиристӣ ва аломатҳои шартӣ истифода мебард.

2. **Хати калимавӣ (логограмма)** дар асоси хати ҷумлавӣ, махсусан навъи асосии он — хати аксӣ, ба вучуд омадааст. Хати аксӣ, бо вучуди он ки ба ҳама аъзои ҷамъият фаҳмо буд ва таълими махсусро талаб намекард, бисёр душвориҳо дошт. Якум, онро ба тарзи гуногун фаҳмидан ва тавҷеҳ кардан мумкин буд; дуюм, ба воситаи он мафҳумҳои абстрактро баён намудан нисбатан мушкил буд, Аз ин ҷиҳат ба тартиб овардани хатнависӣ зарур шуда монд, яъне пешравии инсоният, тафаккур ва забон дар пеши ҷамъият вазифа гузошт, ки барои рафъи эҳтиёҷ хати мукамалтаре ихтироъ карда шавад.

Бо мурури замон тасвирҳои аксӣ ба аломатҳои тасвирӣ табдил ёфта, шакли муайян мегирифтанд ва ҳеҷ котиб ҳақ надошт, ки шакли он аломатҳоро тағйир диҳад. Љобачогузории аломатҳо ба тартиби калимаҳои ин ё он забон мувофиқ меомад.

Мазмуни тахминии матн: Кӯдакон то 11-солагӣ (11 доирачаи боло ифодакунандаи сол) ба хӯрокхӯрӣ ҳақ доранд (ду доираи байзашакл ифодакунандаи нон), падару модар вазифадоранд, ки кӯдаконро ба воситаи дуд ва шӯълаи оташ тарсонанд ва баробари ин гуноҳи онҳоро фаҳмонанд (аломате, ки дар назди даҳони мард кашида шудааст, маънои сухангӯии ӯро мефаҳмонад). Баъди 15-солагӣ (15 доирача) ҷавонро барои таълим (аломати сухангӯӣ) ба назди роҳиб (изи по) фиристодан лозим аст (расми 5).

Хати аксӣ ба калимаҳо ҷудо намешуд, балки як мазмуни пурра ва томо ифода мекард. Ба воситаи хати калимавӣ ҷумла ба калимаҳо ҷудо мегардид ва ҷои калимаҳо низ муайян буд. Ба ҳар ҳол хати калимавӣ назар ба хати ҷумлавӣ забонро хубтару аниқтар инъикос мекард; вай на фақат мазмуни нутқ, балки ба калимаҳо тақсимшавии он ва тартиби калимаҳоро нишон меод.

Пайдоиши хати калимавӣ бо пайдоиши ҷамъияти ғуломдорӣ ва давлат алоқаманд аст, зеро давлат дар қори ҳукмронӣ ба навиштани **фармонҳо**, ҳисобу китоби хоҷагӣ ва ҳазина мӯҳтоҷ буд ва устувории хатро талаб мекард. Қадимтарин хатҳои калимавӣ, монанди хати калимавии мисрӣ, шумерӣ баробари пайдоиши давлатҳои ғуломдорӣ ба вучуд омадаанд (расми 4).

Хатҳои калимавии мисрӣ барои ифодаи калимаҳои дорои маънои конкретӣ истифода мешуданд.

Омили муҳимми дигари пайдоиши хати калимавӣ хусусиятҳои хоси забони халқҳост, ки дар байни онҳо ин навъи хат тараққӣ ёфтааст. В. А. Истрин ду хусусияти зеринро асоситарин ҳисобидааст:

1) ба осонӣ чудо шудани калимаҳо дар нутқ:

2) аз ҷиҳати грамматикӣ тағйир наёфтани калимаҳо.

Ҳамаи хатҳои калимавӣ оҳиста-оҳиста хусусияти тасвирии худро гум карда, сода мешуданд ва ба аломатҳои шартӣ табдил меёфтанд. Ин тағйирот натиҷаи он буд, ки маводи хатнависӣ дигар мешуд. Дар ин вақт ба ҷои маводи саҳт: санг, устухон, ҷӯб, оҳан ва амсоли инҳо маводи мулоимтар: папирус, шохӣ, қоғаз ва ғайраро истифода мебурданд. Дар Осиёи Пеш бештар аз ҳама гил ба кор мерафт.

3. Хати ҳиҷоӣ (силлабограмма). Вақте ки ҷамъияти инсонӣ ба зинаи баландтари тараққиёт — феодализм расид ва доираи истифодаи хат вусъат ёфт, хати калимавӣ эҳтиёҷу зарурати мардумро комилан қонеъ карда натавонист. Акнун хатро на танҳо котибони касбӣ, идораҳои давлатӣ, ғуҳониён, балки бозаргонон, касибону ҳунармандон низ васеъ истифода мебурданд. Дар ин марҳала норасоии ҷиддии хати калимавӣ, ки ба василаи он зикри исмҳои абстракт ва номҳо душвор буд, бештар ошкор гардид. Аз ин сабаб ҳамаи хатҳои калимавии қадим ба хатҳои ҳиҷоӣ табдил ёфтанд. Аммо азбаски қоҳинону хаттотони касбӣ барои соддагии хат монеъ мешуданд ва мехостанд, ки хат монополияи онҳо бошад, ягон хати қадим ба хати соф ҳиҷоӣ ва овозӣ табдил нагардид.

Гарчанде пайдоиши хати ҳиҷоӣ дар таърихи пайдоиши хат назар ба хати калимавӣ қадаме ба пеш буд, камбудихо низ дошт, зеро ҳар забон назар ба овоз ҳиҷоӣ бештаре дорад. Барои ифодаи нутқ аломатҳои зиёд лозим мешавад. Масалан, барои ифодаи овозҳои ин ё он забон аз 20 то 40 ҳарф лозим бошад, барои ифодаи ҳиҷоҳои он аз 35 то 400 аломат лозим аст.

Қадимтарин аломатҳои ҳиҷоӣ дар хати шумерӣ ба вучуд омаданд (ибтидои ҳазорсолаи III ва нимаи ҳазорсолаи II пеш аз милод) ва хати калимавии шумерӣ ба 1500 адад мерасид, ки дар ибтидои ҳазорсолаи III 600 адад монд.

Қабилаҳои Аккад дар авоили ҳазорсолаи III, ошуру бобулиҳо дар охири ҳазорсолаи III хати шумериро қабул карданд.

Дар миёнаи ҳазорсолаи III пеш аз милод хати эламӣ бо таъсири аккадҳо шакли меҳӣ гирифт. Хати меҳӣ тақомули худро дар хати меҳии форсии ҳахоманишӣ ёфт (дар ин бора баъдтар таваккуф менамоем).

Хати ҳиҷоии критӣ низ бо роҳи ба аломатҳои ҳиҷоӣ бадалшавии логограммаҳо тараққӣ кард (ҳазорсолаи III пеш аз милод). Дар асоси хати критӣ хати кипрӣ ба вучуд омад (ҳазорсолаи I пеш аз милод).

Пайдоиши қадимтарин хати ҳиндӣ: бараҳманӣ ва кхароштӣ

ба асрҳои IV — III пеш аз милод тааллуқ дорад, вале олимон тахмин мекунанд, ки ханӯз дар асрҳои VIII—VII пеш аз милод дар Ҳиндустон хат вуҷуд дошт. Хати барахманӣ аз хати финиқӣ ё оромӣ ба вуҷуд омадааст. Хати кхароштӣ дар асоси хати ҳамсадоии форсии оромӣ шакл гирифтааст (асри V пеш аз милод). Ин вақте буд, ки шимолу шарқи Ҳиндустон ҷузъи қаламрави ҳахоманишиён ба шумор мерафт.

Хати ҳиндӣ чанд навъ дошт, ки муҳимтарини он деванагарӣ аст. Дар асри VII баъд аз милод хати нагарӣ (маънияш — шаҳрӣ) шакл мегирад ва аз он дар асри XIII деванагарӣ ба вуҷуд меояд (аз дева — илоҳӣ ва нагарӣ — шаҳрӣ, шаҳрӣ илоҳӣ) ва хати деванагарӣ имрӯз ҳам хати расмӣ давлатии Ҷумҳурияти Ҳиндустон мебошад (расми 6).

Пайдоиши хати ҳарфӣ-овозӣ (фонограмма) ба нимаи дуюми ҳазорсолаи П п. а. м. тааллуқ дорад. Ин яке аз бузургтарин ихтирооти башарӣ мебошад, ки дар ҳаёти маданияи аксари халқҳои дунё роли муҳим бозидааст. Хати ҳарфӣ-овозӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад:

1. Хати консонантӣ — овозӣ, ки ҳарфҳои он асосан овозҳои ҳамсадо (б, в, г, д, ж, з ва ғайра) -ро ифода мекунанд.

2. Хати вокалӣ — овозӣ, ки аломатҳои он ҳамсадою садонокхоро баробар нишон медиҳанд (а, б, о, у, г, д ва ғайра). Ҳамаи хатҳои қадими ҳарфӣ — овозӣ хатҳои ҳамсадой буданд, яъне фақат ҳамсадохоро нишон медоданд (мисрӣ, финиқӣ ва ғайра) ва садонокҳо ҳеҷ ишора намегардиданд.

Аломатҳои консонантӣ — овозӣ аввалин бор дар хати мисрӣ ба вуҷуд омад. Вале нахустин хати овозии софро финиқӣҳо ба вуҷуд оварданд, ки баъдтар асоси ҳамаи хатҳои ҳарфӣ — овозӣ гардид.

Қадимтарин ёдгори хати финиқӣ ба асрҳои XII — X п. а. м. тааллуқ дорад. Хати финиқӣ қадимтарин хати овозӣ буда, танҳо ҳамсадохоро нишон медод. Он бо як тартиби муайян ҷой гирифта, ҳар ҳарфаш ба худ ном дошт (алиф, бет, коф, мим, айн, нун ва ғайра — расми 7).

Хати ҳарфӣ — овозӣ аз ибтидои ҳазорсолаи якуми пеш аз милод паҳн шудан гирифт, ки он асосан бо ду роҳ ҷараён ёфт:

1. Дар Шарқ аз хати финиқӣ хати оромӣ пайдо шуд, ки аз он қариб ҳамаи хатҳои ҳарфӣ — овозии қитъаи Осиё сарчашма гирифтаанд. Онҳо ҳама каму беш хусусияти консонантӣ финиқиро нигоҳ доштаанд.

2. Дар Ғарб аз хати финиқӣ хати юнонӣ ба вуҷуд омад, ки асоси ҳамаи хатҳои аврупоӣ гардид. Хатҳои ғарб, аз юнонӣ сар карда, на бо роҳи консонантӣ, балки бо роҳи вокалӣ — овозӣ тараққӣ карданд.

Илова бар ин, аз хати финиқӣ хатҳои пуникӣ, яҳудии қадим, сомирии чанубӣ шакл гирифтаанд. Муҳимтарин хатҳое, ки аз хати финиқӣ — оромӣ шакл гирифтаанд, инҳо мебошанд:

1. Хати яҳудӣ ва навъҳои он. 2. Сурьёний ва навъҳои он,

ки яке аз онҳо хати монавист ва дар бораи он баъдтар таваккуф хоҳем кард. 3. Хати форсӣ. 4. Хати арабӣ ва навъҳои он. Чунон ки гуфтем, хатҳои финикӣ, оромӣ ва дигар хатҳои дар Шарқ аз онҳо бавучудода танҳо аз ҳамсадоҳо иборат буданд, садонокҳо навишта намешуданд. Овозҳои садонокро нахустин бор юнониҳо бо ҳарфҳои алифбой ишора мекардагӣ шуданд. Ин боиси он шуд, ки ба воситаи он ҳар як забон аниқу равшан акс карда шавад. Ин воқеа дар асрҳои VIII — VII пеш аз милод ба вуқӯъ пайваست. Хати юнони низ аз хати финикӣ ба вучуд омадааст ва мисли он аввал аз рост ба чап навишта мешуд, аммо баъд баръакс аз чап ба рост менавиштагӣ шуданд. Хатҳои консонантӣ — ҳамсадоӣ аз рост ба чап навишта мешаванд.

Ҳамаи хатҳои вокалӣ — овозӣ аз хати юнонӣ ба вучуд омадаанд. Хати юнонӣ ба ду қисм чудо мешавад: ғарбӣ ва шарқӣ. Аз хати юнонии ғарбӣ хатҳои этрусӣ, лотинӣ, фарансавӣ, немисӣ, англисӣ, итолиёӣ ва ғайра сарчашма гирифтаанд. Аз хати юнонии шарқӣ хатҳои контӣ, византиягӣ, арманӣ (асри V), гурҷӣ, славянӣ, русӣ (асри IX), булғорӣ, сербӣ ва ғайра ба вучуд омаданд. Хати юнонӣ баробари нуфузи дини насронӣ паҳн шудан гирифт.

Хати лотинӣ, ки асоси бисъёр хатҳои муосир гаштааст, дар асрҳои VIII—VII пеш аз милод аз хати этрусии юнонӣ пайдо шудааст.

Хатҳои муосири немисию англисӣ (асри VIII), франсавӣ (асри XI), испанӣ, португалӣ, норвегӣ (асри XII), итолиёӣ, шведӣ, даниягӣ, венгерӣ ва чехӣ (асри XIII), полякӣ (асри XV) аз хати лотинӣ ба вучуд омадаанд.

Хати русӣ, ки ҳоло қариб тамоми халқҳои ЧДМ дар асоси он хати худро сохтаанд, низ аз хати юнонии шарқӣ ба воситаи хати византиягӣ ва славянии қадим ба вучуд омадааст.

Хати меҳӣ. Хати меҳии форсии қадим хати расмии сулолаи Ҳахоманишиён буд, ки аз асри VII пеш аз милод то истилои Искандари Мақдунӣ (соли 330 пеш аз милод) ҳукумат доштанд ва давлати онҳо яке аз давлатҳои бузургтарини ҷаҳон ба ҳисоб мерафт. Бунёдгузори ин давлат Куруши Кабир (558 — 529 пеш аз милод), Камбиз (529 — 522 пеш аз милод) ва Дорон I (522 — 486 пеш аз милод) буданд. Давлати Ҳахоманишиён пас аз шӯриши қабилаҳои форс бар зидди ҳукумати мидиягӣ ба миён омад ва баъдтар Мидия низ ба таркиби ҳамин давлат ҳамроҳ шуд. Ҳахоманишиён тамоми давлатҳои гирду атрофро забт намуданд ва ҳатто Мисрро чанде тобон худ гардонданд.

Хати меҳӣ, ки Ҳахоманишиён чун хати расмии давлатӣ қабул карданд, дар Бобулистони Қадим пайдо шуда буд. Подшоҳони ҳахоманишӣ танҳо шакли ин хатро қабул карданду бас. Аломатҳои хати меҳии онҳо аз хати меҳии бобули ва ошурӣ фарқ доштанд ва аз ин рӯ, хати меҳии Ҳахоманишиён

хати форсии қадим ном гирифтааст. Форсҳои қадим ба аломатҳои хати меҳии бобули ва ошурӣ аломатҳои дигар зам намуданд, ки бо онҳо садонокҳои забони худро ифода мекарданд.

Ақидаи дигаре вучуд дорад, ки гуё хати меҳии форсии қадим аз хати меҳии мидиягӣ ба вучуд омада бошад, вале аз хати мидиягӣ то замони мо ҳеҷ аломате боқӣ намондааст.

Хати меҳии форсии қадим баъди аз байн рафтани сулолаи Ҳахоманишиён барҳам хӯрд.

Хати меҳии форсии қадим хати ҳиҷоист, яъне як аломат ба як ҳамсадо ва як садонок (мисли б ÷ а, д ÷ а, ф ÷ а) баробар аст. Вай 36 аломат дошт ва аз чап ба рост навишта мешуд. Танҳо чаҳор калима (бумӣ — замин, кишвар; худо — номи Аҳурамаздо; хшайсия — шоҳ; даҳю — вилоят) — ро бо аломатҳои махсус ишора мекарданд, ки он аз хати калимаӣ боқӣ монда буд. Аз 36 аломати хати меҳии форсӣ се ададаш ҳарфи садонок, бисту дутояш ҳамсадо ÷ а, ҳафтоаш ҳамсадо ÷ у ва чортоаш ҳамсадо ÷ и буд.

Чунон ки маълум аст, хати меҳӣ дар порчаҳои гилӣ навишта мешуд. Шоҳони ҳахоманишӣ корномаҳои худро дар санги мақбараҳо ва кӯҳи Бесутун навиштаанд.

Қадимтарин ёдгори хати меҳӣ ба давраи ҳукмронии шоҳони ҳахоманишӣ — Аршам ва Ариямма (охири асри VII ва аввали асри V пеш аз милод) нисбат дода мешавад, вале то ҳол ин ақида пурра исбот нагардидааст.

Яке аз муҳаққиқони сангнавиштаи Бесутун Р. Кент ин ёдгориҳо ба асрҳои V — IV пеш аз милод нисбат медиҳад.

Қадимтарин навиштаҷоти хати меҳии форсии қадим ба номи Дорои I алоқаманд аст. Баъзан ин хатро ба ӯ нисбат медиҳанд. Гарчи ин фикр дуруст нест, вале Доро барои ихтироъ ва ривоҷи хати меҳии форсии қадим кӯшишҳо карда, корнома ва ғалабаҳои худро бо он дар кӯҳи Бесутун, 30 км дуртар аз Кирмоншоҳ, сабт кардааст. Дар ин мавзеъ навиштаҷоти дигаре низ пайдо шудааст, ки ба шоҳони сосонӣ дахл дорад ва яке аз онҳо Нақши Рустам ном гирифтааст. Дар бораи боқимондаҳои маданияти Ҳахоманишиён ва Сосониён дар байни мардум тасаввуроти нодуруст пайдо шудааст. Дар он ҷое, ки Нақши Рустам ном гирифтааст, подшоҳи сосонӣ Шопури I (241 — 272) ва императори ҳафтодсолаи асиратодаи Рим — Валерия, ки ба Шопур таъзим карда истодааст, нақш ёфтааст. Мардум тасвири Шопурро нақши паҳлавони машҳур — Рустами Дастон гумон кардаанд ва аз ин сабаб он ҷо бо номи Нақши Рустам машҳур гаштааст. Ё ки қабри Қуруши Кабир (558 — 529 пеш аз милод) мақбараи модари Сулаймон доништа мешуд.

То асри XV сангнавиштаҳои Ҳахоманишиён, аз ҷумла навиштаҷоти Доро дар кӯҳи Бесутун, дар Европа маълум набуд.

Соли 1472 сафири Венеция дар Эрон Иосифат Барбаро ҷойҳои таърихии Эрон (Тахти Чамшед, Нақши Рустам) — ро

дида, дар бораи сафари худ чизҳои ачибе навиштааст. Баъд аз ин сафири Испания ва Португалия Антонио де Гувейа (соли 1611), Жон Корбайти англис, Гарсиа де Сильва Фигероаи португалӣ ба Эрон сафар карда, ба таъриху маданияти қадими он таваҷҷӯҳ зоҳир кардаанд. Нахустин намунаи хати мехии форсии қадимро сайёҳи итолиёӣ Пьетро делла Валле соли 1621, ки аз вайронаҳои Персепол (60 км дуртар аз Шероз) ёфта буд, ба Венеция мефиристад. Пьетро делла Валле аз рӯи аломати уреби такроршаванда исбот намуд, ки ин хат аз чап ба рост навишта шудааст.

Аввалин касе, ки ин хатро хати мехӣ номидааст, Энгельберт Кемпфер ном олими итолиёист, ки дар ин бора соли 1712 «Аҷоиботи кишварҳои дигар» ном китобро ба таъб расондааст. Баъдтар Карстен Нибур исбот кард, ки навиштаҷот ба се системаи хат тааллуқ дорад.

Соли 1798 Герхард Тихтен пешниҳод намуд, ки аломати уреби аломати калимаҳоро ҷудокунанда аст. Мюнтер аз рӯи сару либос ва аслиҳаи мардуми дар навиштаҷот аксёфта аз қадом халқҳо будани онҳоро муайян намуд ва ба асрҳои VI — V пеш аз милод дахл доштани ин сангнавиштаҳоро қайд кард.

Як кашфиёти дигареро низ дар ин ҷо қайд кардан лозим аст, ки он муайян намудани ном ва унвони шоҳони сосонӣ аз тарафи Сильвестр де Саси мебошад. Ин кашфиёт дар қатори он кашфиёте, ки номбар кардем, ба муаллими гимназияи Германия—Гротефенд ёрӣ расонданд, ки якчанд аломати хати мехии форсии қадимро муайян намояд ва ба хондани қисматҳои аввали он муваффақ гардад. Гротефенд аз китобҳои таърихнависони юнонӣ низ истифода намуд ва гуфтан мумкин аст, ки ному унвони Доро ва пешиниёни ўро аз сангнавишта хонда баромад (1802).

Беш аз ҳама дар кашфи асрори хати мехӣ афсари англис—Генри Роулинсон муваффақият пайдо кард. Роулинсон (1810—1895) соли 1835 мушовири ҳарбии бародари шоҳи Эрон таъин мегардад ва ба қароргоҳи ӯ шаҳри Кирмоншоҳ равон мешавад. Дар роҳ вай мефаҳмад, ки дар ҷанубтари шаҳри Ҳамадон, дар бағали кӯҳи Алванд навиштаҷоти хати мехӣ мавҷуд аст. Ӯ он навиштаҷотро, ки «Ганҷнома» ном дошт, нусхабардорӣ мекунад. Инчунин, вай дар Кирмоншоҳ хабар меёбад, ки дар кӯҳи Басутун низ навиштаҷоте ба хати мехӣ вучуд дорад, ки ҳаҷмаш хеле калон аст. Баландии навиштаҷот 115 метр буда, 1000 сатр доштааст, ки 5 сутуни он (414 сатраш) ба забони форсии қадим, боқимондааш ба забонҳои эламӣ ва бобули мебошад. Роулинсон навиштаҷотро бо шавқи тамоми пура рӯйнавис карда, баъди бозгашт ба Англия соли 1847 матни форсии қадими онро хонда тарҷума менамояд. Хониш ва тарҷумани матнҳои эламӣ ва бобулиро соли 1851 анҷом медиҳад.

Дар миёнаи асри XIX бо кашфу тарҷума ва нашри хати

меҳии форсии қадим олимони дигар, аз ҷумла Т. Бенфей, Ж. Оппорт, Фр. Шпигель, К. Коссович машғул шудаанд. Бо вучуди ин бисёр олимон ба кашфи асрори хати меҳӣ бовар надоштанд. Бинобар он Ҷамъияти осиёии шоҳаншоҳии Британияи Кабир барои тафтишу санҷиши ҳақиқати ҳол иқдоми ғайриоддӣ кард. Моҳи сентябри соли 1857, вақте ки ҷаҳор олими соҳаи хати меҳӣ дар Лондон ҷамъ шуданд (Генри Роулинсон, Эдуард Хинкс, Фокс Тальбот, Жюль Опперт), ба ҳар кадоми онҳо нусхаи хати меҳии ба тозагӣ аксбардоришударо дода, илтимос намуданд, ки мустақил ҳонда, тарҷума кунанд. Олимон ба танҳой матнҳоро тарҷума карда доданд. Ҷавобҳои онҳо дар вазъияти тантанадоре кушода шуд. Ҳозирон аз он дар ҳайрат буданд, ки ҳар ҷаҳор тарҷума, асосан, ба ҳамдигар мувофиқ буд. Аз ин пас шакке намонд, ки сирри хати меҳӣ ошкор шудааст. Дар аввалҳои асри ХХ ба Эрон аз мамлакатҳои Ғарб боз чандин экспедицияҳо барои омӯзиши ёдгориҳои хати меҳии форсии қадим ташкил шуданд.

Қори ҷамъбаасткунанда оид ба сангнавиштаҳо (хати меҳии форсии қадим) китоби олими америкой — Роланд Кент мебошад, ки соли 1953 ҷоп шудааст. Дар он тамоми матнҳо бо транскрипцияи лотинӣ оварда, ба забони англисӣ тарҷума шудаанд. Ба замми ин дар китоб грамматикаи забони форсии қадим ва лексикаи он таҳлил шудааст.

Умуман, кашфи асрори хати меҳии форсии қадим барои ҳондани хати меҳии бобулӣ, ошурӣ ва дигарҳо, ки аз хати меҳии форсии қадим пештар навишта шуда, вале то асри XIX ҳонда нашуда буданд, калиде шуд. Бо ҳамин ба адабиёти қадими Бобулу Ошур роҳ кушода шуд. Ин як аҳамияти хати меҳии форсии қадим аст. Аз тарафи дигар, сангнавиштаҳои хати меҳии форсии қадим аҳамияти калони таърихӣ, адабӣ ва забонӣ доранд. Онҳо ёдгориҳои қадимтарини забони форсӣ — тоҷикӣ мебошанд.

Хати авестой. «Авесто» яке аз ёдгориҳои адабӣ-бадеии халқҳои эрониноҷод мебошад, ки таърихи пайдоишаш ба ҳазорсолаи I пеш аз милод мутааллиқ аст (расми 10—11).

Мувофиқи анъанаи дини зардуштӣ ва ахбори китобҳои таърихӣ Масъудӣ — «Муруҷ-уз-заҳаб». Ибни Балхӣ — «Форснома», Табарӣ — «Таърих-ал-мулук ва-р-русул» ва тарҷумаи форсии он «Таърихи Балъамӣ» «Авесто» пеш аз ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ як китоби бузурге буд, ки дар 1200 пӯсти гов навишта шуда буд. Аммо Искандари Мақдунӣ ин китоби муқаддасро сӯхта нобуд кард.

Павзаний ном таърихнигори юнонӣ менависад, ки ҳангоми ибодати зардуштиён «мӯбад аз рӯи китоб дуо меҳонад».

Ҷунин маълумотҳои ривоятӣ асоси таърихӣ низ доранд. Аз рӯи бозёфтҳои археологӣ илми ҳазиразамон исбот кардааст, ки забони авестой дар асрҳои VI — V пеш аз милод вучуд дошт

ва порчаҳои ҷудогонаи он бо хати оромӣ навишта шуда буданд.

Соли 1938 аз Пули Дарунта (наздикии Кобул) навиштаҷоте ба номи шоҳи ҳиндӣ Ашокӣ (асри III пеш аз милод) пайдо шуд, ки дар он калимаҳои забони авестой ба хати оромӣ навишта шудаанд.

Пас аз «Авесто»-ро сӯзондани Искандар аз нав навиштан ва барқарор кардани «Авесто» дар асри I милодӣ, дар давраи шоҳи портӣ Валхаши I (51 — 78 милодӣ) оғоз ёфт. Чунон ки гуфтем, то ин давра «Авесто» ба хати оромӣ навишта мешуд. Вале дар ин алифбо якчанд ҳарфҳо ихтироъ карда шуданд, ки дар алифбои паҳлавӣ вучуд надоштанд. Мумкин аст, мӯбадони зардуштӣ аз алифбои юнонӣ ва ифодаи садонокҳо дар ин забон ибрат гирифта барои ифодаи садонокҳо ҳарфҳои алоҳида ихтироъ намуда бошанд. Алифбои авестой 48 ҳарф ва 49 аломатро дарбар мегирад, аз ҷумла, 14 ҳарф барои ифодаи овозҳои садонок ва 34 ҳарф барои овозҳои ҳамсадо ва сонантҳои муқаррар шуда буданд. Барои ҳарфи г ду аломат истифода мешуд. Замони ихтирои хати авестоиро асрҳои III — IV милодӣ гирифтани мумкин аст.

Пас аз ихтирои ин алифбо ғалатхониҳо рафъ шуданд. Фақат ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки дар замони Сосониён забони авестой забони мурда ба ҳисоб мерафт ва тартибдиҳандагони «Авесто» на ҳамаи калима ва ибораҳои «Авесто»-ро дуруст ва беҳато навиштаанд. Аз ин рӯ, дар дастнависҳои «Авесто», ки то давраи мо боқӣ мондаанд, ҷойҳои душворфаҳм хеле зиёд аст, чунки баъзе калимаҳои авестой ба решаҳои забони ҳиндуориёӣ, ҳиндуаврупой мутобиқ нестанд. Ба ғайр аз ин, дар матнҳои авестой котибони минбаъда, ки онро пас аз давраи Сосониён, пас аз ҳуҷуми хилофати араб китобат намудаанд, ба хатоҳои зиёд роҳ додаанд.

Яке аз нусхаҳои қадимтарини «Авесто», ки то замони мо расидааст, дар асри XIII милодӣ китобат шудааст.

Азбаски дар шакли навиштаи матни «Авесто» ҳарфҳои садонок вучуд надоштанд, хондани он хеле мушкил шуда буд. Мӯбадону донишмандони зардуштӣ мехостанд «Авесто»-ро ба хате нависанд, ки хонданаш осон бошад ва тамоми овозҳои дар забони авестой вучуддоштаро бо он ифода намудан имконпазир гардад. Дар дастнависҳои «Авесто», ки то замони мо расидаанд, матни авестой бо тарҷумаи паҳлавӣ якҷоя омадааст ва ин шакл «Авесто ва Занд» ном дошт. Аввалин муҳаққиқони ғарбӣ забони авестоиро «забони зандӣ» номидаанд. Баъдтар аз ин ақида даст қашида шуд ва истилоҳи «забони авестой» қабул гардид.

Забони авестой ба забонҳои суғдӣ, яғнобӣ ва помирӣ наздикӣ дорад. Хати авестой «дин дабира» ном дошт. Вай, асосан, аз хати оромӣ сар задааст ва аз рост ба чап навишта

мешавад. Шакли навишти ҳарфҳои авестой чун ҳарфҳои паҳлавист.

Дар замони хилофати арабҳо «Авесто» бори дуюм зарар дид. Пайравони дини зардуштӣ, онҳое, ки дини исломро на-пазируфтанд, аксаран ба Ҳинд ҳиҷрат карданд. Ҳоло дар за-мони мо ин гурӯҳ мардум, ки худро порс меноманд, 115 ҳа-зор аҳолиро ташкил медиҳанд. Дар тоату ибодат, ҳуҷҷатҳои динӣ порсӣ аз забон ва хати авестой истифода мебаранд. Дар корҳои идорӣ, ҳуҷҷатҳои давлатӣ забони гучаратӣ исти-фода мешавад. Аз байни порсӣ олимони бузурги авестоши-нос, мутарҷимони бомаҳорати «Авесто» ба забони англисӣ, гучаратӣ, форсӣ баромадаанд.

Дар Эрон 10 ҳазор пайравони дини зардуштӣ мавҷуданд, ки «Авесто»-ро дар намозу ибодат ба кор мебаранд, вале ха-ти онро истифода намеkunанд.

Хатҳои форсии миёна. Вақте форсҳо (Ҳахоманишиён) Бо-бул, Ошур, Миср ва тамоми Осиёи Пешро ишғол ва давлати тавоноии паҳноваре ташкил карданд, идоракунии он хеле душ-вор шуд. Барои рафъи ин душворӣ онҳо бештар ошуриҳоро ба корҳои идорӣ ҷалб намуданд, зеро ошуриҳо дар ин бо-ват таҷрибаи зиёд доштанд.

Котибони ошурӣ бо мурури замон оҳиста - оҳиста аз хати меҳии душвор даст кашида, хати нисбатан содаи оромиро истифода мебарданд. Забони оромӣ бо хати худ мансуби яке аз қabilaҳои сомӣ буд, ки дар нимаи дуюми ҳазорсолаи дуюми пеш аз милод мезистанд. Дар асри VIII пеш аз милод забони оромӣ забони байналхалқӣ шуд.

Ин хат ва забонро Ҳахоманишиён қабул карданд ва дар асоси он хати форсии оромӣ ба вучуд омад, ки хати омехта буд. Хати форсии оромӣ баробари вусъати давлати форсҳо аз Миср то Ҳинд ривож ёфт. Навиштаҷоти хати форсии оромӣ аз асри VI пеш аз милод то асри VII милодӣ боқи мондаанд. Яъне хати форсии оромӣ зиёда аз ёздаҳ аср маъмул будааст. Аз он ҷумла, сангнавиштаи Бесутун низ ба забони оромӣ тарҷума шудааст.

Пас аз истилои Искандари Мақдунӣ ва барҳам хӯрдани давлати ӯ дар Осиёи Миёна ва Эрон давлатҳои Ашқониён, Юнону Бохтар, Кӯшониён ташкил ёфтанд. Дар ин давлатҳо, махсусан, дар Юнону Бохтар хату забони юнонӣ истифода бурда мешуд, вале доираи истифодаи ин забон хеле маҳдуд буд. Вай фақат дар рӯи тангаҳо ҳангоми сикка задани ному унвони шохон истифода мешуд. Бинобар ин, дере нагузашта аз ин забон даст кашиданд. Мардуми маҳаллӣ бо забонҳои гуногуни худ мубодила менамуданд. Баъзан барои сабти за-бонҳои маҳаллӣ хати оромӣ истифода бурда мешуд. Яке аз аз ин забонҳо забони портӣ буда, дар давлати Портҳо маъ-мулан истифода мешуд ва соҳибони он забон аз хати оромӣ истифода мебарданд. Ёдгорҳои ин забон бошад, аз замони

Ашкониён бо хати паҳлавӣ навишта шудаанд (забон ва хати паҳлавӣ аз номи ҳамин забон — портӣ ба миён омадааст).

Азбаски забони портӣ яке аз шеваҳои шимолии забони форсӣ буда, аз забони оромӣ фарқ дошт, барои ифодаи он аломатҳои дигар низ лозим буд. Бинобар ин, ба хати оромӣ як навъ тағйирот дароварда шуд ва дар натиҷа, тахминан, дар асри II милодӣ хати паҳлавӣ ба вучуд омад. Хати паҳлавӣ навъҳои гуногун дошт, аз ҷумла — паҳлавик ва порсик.

Хати паҳлавик, яъне портӣ дар замони ҳукронии Портҳо маъмул буд. Баъди ба сари ҳокимият омадани Сосониён (226 милодӣ) навъи дигари хати форсии миёна — порсик маъмул шуд.

Бо хати форсии миёна, ки асосаш ҳамон хати оромӣ буд, забони форсии миёна — шеваи ҷанубу ғарбии забони форсӣ ифода карда мешуд. Бо мурури замон ин забон ва хат забони портӣ ва хати онро танг карда, ба худ номи хати паҳлавӣ гирифт. Ин ҳодисаро дар ёдгориҳои адабии портӣ равшан دیدан мумкин аст. «Дарахти Ассурик», «Ёғори Зарирон» ва монанди инҳо аз ёдгориҳои портии ба забони форсии миёна ба мо расида ва ёдгори адабиёти ғайридинии сосонӣ мебошад.

Баъзан ҳар ду хатро хати паҳлавӣ номида, паҳлавикро хати паҳлавии ашконӣ ва хати порсикро хати паҳлавии сосонӣ гуфтаанд.

Дар замони Сосониён ҳафт қалам хат маъмул будааст, ки мувофиқи навишти муаррихон ҳар кадоме ба ин ё он соҳа махсус будааст. Он ҳафт навъ хат; рам дафира, гашта дафира, нимгашта дафира, фарварда дафира, роз дафира, дин дафира ва васф дафира ном доштаанд. Аз инҳо рам дафира хати умумӣ барои истифодаи ҳама будааст. Хати фарварда дафира махсуси номаҳо ва фармонҳо, роз дафира махсуси сирҳо ва тарҷумаҳо, дин дафира махсуси навиштаҷоти динӣ будааст. Васф дафира маҷмӯаи хатоҳое будааст, ки калимаҳои румӣ, хитой, хиндӣ, туркӣ, набатӣ, арабӣ, барбарӣ дошт. Мувофиқи гуфти Ибни Надим, ки хати гашта дафираро — гастаҷ ва нимгашта дафираро — нимгастаҷ навиштааст, ин ду хат аз 28 ҳарф иборат будаанд ва бо якум аҳду паймон ва бо дуҷум китобҳои фалсафию тиббию сабт мекардаанд.

Чунин анъанаи Сосониён, ки ҳар хатро ба соҳае ихтисос дода буданд, дар замони Ибни Муқла, вақте ки шаш қалам хат ихтироъ шуд, аз нав зинда гардид.

Ёдгориҳои хати форсии миёна, ки онро баъдтар паҳлавии китобӣ меномидагӣ шуданд, китобҳои динӣ ва ғайридиние мебошанд, ки осори давраи Сосониёнро ташкил медиҳанд.

Ёдгориҳои хати паҳлавӣ дар мақбараҳо ва харсангҳо вомехӯранд. Дар хати паҳлавӣ 14 ҳарф мавҷуд аст, ки бо онҳо овозҳои забони форсии миёна ифода карда мешуданд. Якчанд аломатҳои ин хат овозҳои гуногунро ифода карда метавонанд.

Дар хати паҳлавӣ идеограммаҳо бисёрранд. Идеограмма

калимаҳое мебошанд, ки шакли навишташон ба алифбову забони оромӣ монанд буда, ба тарзи форсӣ хонда мешаванд. Масалан, агар дар матн «млк» навишта шуда бошад, онро «шоҳ» мехонанд. Дар асрҳои VI—IX милодӣ фарҳангҳое навишта шудаанд, ки дар онҳо идеограммаҳо шарҳ ёфтаанд.

Дар давраҳои аввали пайдоишу паҳншавии ислом баъзе матнҳои паҳлавиро ба алифбои авестой менавиштаанд, ки ин гуна матнҳоро «Позанд» мегуфтанд.

Муҳаққиқи аввалини матнҳои паҳлавӣ Сильвестр де Саси мебошад, ки аз китобҳои юнонӣ дар хондани ин матнҳо истифода намудааст.

Дар асри XIX ба омӯзиши матнҳои паҳлавӣ Вест машғул шуд ва қариб тамоми онҳоро ба забони англисӣ тарҷума кард. Аз аввали асри XX дар Ғарб ва бист соли охир дар Эрон оид ба адабиёту санъат, забони паҳлавӣ аз ҳар ҷиҳат тадқиқотҳо ба роҳ монда шудаанд. Донишмандони рус К. Залеман, А. Фрейман, М. Боголюбов ва дигарон низ дар бораи забони паҳлавӣ тадқиқоти ҷуғрафиро анҷом додаанд.

Хати суғдӣ. Суғдиён қадимтарин мардумони Осиёи Миёна буда, асосан дар Бухоро, Самарқанд, Панҷакент ва умуман водии Зарафшон иқомат доштанд ва бо яке аз шохаҳои забони форсии миёна гуфтугӯ мекарданд. Ҷанми доштани забони ин мардум маълум нест, вале олимони забони онҳоро мувофиқи номи кишварашон забони суғдӣ гуфтаанд.

Ёдгориҳои хати суғдӣ низ мисли дигар хатҳои бостонии форсӣ то асрҳои охир маълум набуданд. Нахустин ёдгориҳои ин хат дар оғози асри XX аз Хутан ёфта шуданд, ки ба асри IV тааллуқ доранд. Аммо дар ёфтан, хондан ва ошкор сохтани асрори хати суғдӣ олимони рус хидмати шоиста ва бузурге карданд. Дар ин роҳ маҷмӯаи мактубу ҳуҷҷатҳои ҳокими Суғд дар асри VIII — Деваштич, ки соли 1947 аз кӯҳи Муғи ноҳияи Айнӣ ба даст омадааст, аҳамияти калони илмӣ дорад.

Хати суғдӣ аз хати форсии оромӣ ба вуҷуд омадааст. Аммо баъзе олимони пайдоиши онро ба асрҳои VIII—IX милодӣ нисбат додаанд. Ин ақида ҳатто маҳз аст. Олимони дигар навиштаанд, ки хати суғдӣ аз хати монавӣ пайдо шудааст. Ин навишта ҳам ба ҳақиқат рост намеояд.

Чунон ки баъдтар хоҳем дид, ҳама хати монавӣ дар асри II милодӣ иҷтироъ шудааст. Пас хати суғдӣ, ки 300—400 сол пештар вуҷуд дошт, аз он сарчашма гирифта наметавонист. Инчунин, аз хати суғдӣ дар асри III милодӣ хати ҳоразмӣ ибтидо гирифтааст, ки то асри VIII ривож дошт.

Алифбои суғдӣ аз 23 аломат иборат буд, ки 18—19 адади он дар амал истифода мешуд. Баъзе калмаҳо ба воситаи идеограмма ифода мегардиданд, яъне дар хати суғдӣ хусусияти идеограммии хат тамоман барҳам нахӯрда буд.

Хати суғдӣ дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна бо каме фарқ истифода мегардид. Чунон ки академик Б. Ғафуров дар

асари худ — «Тоҷикон» навиштааст, хати суғдии самарқандӣ ва бухорӣ яке аз дигар фарқ мекард. Суғдиён барои таълими хат машқҳои махсус доштанд, ки ҳар толиби омӯзиш мебоист онҳоро иҷро намояд. Дар асри VIII мувофиқи навишти Б. Ғафуров дар Суғд дабистонҳо (мактаб) вучуд доштанд, ки он ҷо талабагон хатҳои арабӣ, паҳлавӣ ва суғдиро меомӯхтанд. Хати суғдӣ дар асри мазкур дар арсаи байналхалқӣ ҳанӯз аҳамияти муҳимми худро аз даст надода буд.

Хати суғдӣ асосан хати ҳамсадоист, вале дар он барои ифодаи садонокҳои дарозу кӯтоҳ аломатҳои «алиф», «ёо» ва «вов» фаровон истифода мешуд, ки ин яке аз фарқҳои ин хат аз дигар хатҳои форсӣ-тоҷикӣ мебошад, ки аз хати оромӣ пайдо гардидаанд. Хати суғдӣ аз рост ба чап навишта мешуд. Хат дар Суғд хеле ривоч дошт ва бисёр мирзою котиб ва хушнависони суғдӣ машҳур буданд. Номи баъзеи онҳо чун Ромтишу Сиёмич то давраи мо омадааст.

Аз хати суғдӣ чандин хатҳои дигар ба вучуд омадаанд. Дар асри X—XI хати уйғурӣ, дар асри XIII хати муғулӣ, баъдтар хатҳои орятҳо ва бурятҳо дар асоси он сохта шуданд.

Хати монавӣ. Хати монавӣ хатест, ки онро пайравони дини монавӣ истифода мебуданд. Ин дин соли 247 милодӣ аз тарафи Монӣ (215—273) вазъ шудааст, ки дар давоми қариб ҳазор сол яке аз динҳои маъмултарин буд. Монӣ дар Бобул, дар оилаи марди форс, ба дунё омадааст. Азбаски ақидаҳои Монӣ ҳаётан муҳим ва то андозае орзую омили доираи васеи мардумро ифода мекард, дар байни халқҳои гуногун зуд паҳн шуд. Вай дар давоми асрҳои III—IV тамоми Осиёи Ғарбӣ, Аврупои Чанубӣ, Африқои Шимолӣ ва Испанияро фаро гирифт. Ақидаҳои Монӣ дар асри IV ба Осиёи Миёна ва ба гирду атрофи он ворид шуд ва то асри VIII таъсири зиёд дошт. Дар замони ҳукумати уйғурҳо дини монавӣ дини расмӣ давлатӣ эълон карда шуд (соли 762) ва то асри XIII мавқеи худро нигоҳ дошта омад. Азбаски дини монавӣ дар Хутан хеле ривоч доштааст, баъзе олимони ӯро чун наққоши чинӣ қаламдод карданд. Монӣ наққоши бузург низ буд. Китоби муқаддаси «Аржанг» бо хати ниҳоят зебо иншо ва бо миниатюраҳои рангоранги нафису дилкаш оро ёфта буд.

Шаҷараи хати монавӣ ба воситаи хатҳои несторианӣ — эстратгелло - пальмирӣ ба хати оромӣ мерасад.

Чунон ки зикр ёфт, дигар хатҳои форсӣ-тоҷикии миёна бевосита аз хати оромӣ ё аз хати форсии оромӣ ибтидо гирифтаанд, аммо хати монавӣ аз шоҳи дигари хати оромӣ ба вучуд омадааст, ки ин сабабҳои таърихӣ дорад.

Дар ибтидо тарафдорони Монӣ кам буданд ва ақидаи онҳо ҳилофи эътиқоди аксари мардум буд. Бинобар ин, Монӣ ва тарафдоронаш ақидаҳои худро бо хате сабт мекарданд, ки

одамони ғайр хонда наметавонистанд. Аз ин ҷиҳат баъзе олимон онро хати пинҳонкорӣ номидаанд.

Ёдгорҳои хати монавӣ аз Хутан ба даст омадаанд, ки аксар ба лаҳҷаҳои форсӣ навишта шудаанд. Баъзе намунаҳои дар рӯи зарфҳо ва ашёи гуногун то мо расидаанд. Хамаи муҳаққиқон ақида доранд, ки хати монавӣ бо зебоии худ фарқ карда меистад ва сабабаш он, ки Монӣ наққоши номӣ буд ва дар такмили хат хидмати шоистае кардааст (расми 12).

Хати арабӣ ва баъзе навъҳои он. Хатҳои ҳамсадоии овозии Шарқ, ки хама аз хати оромӣ ибтидо гирифтаанд, ба чаҳор шоҳаи калон ҷудо мешаванд. Шоҳаи қадимтарин — яҳудист. Шоҳаи дуюм — сурьёӣ, ки аз як навъи он хати монавӣ ба вуҷуд омадааст. Шоҳаи сеюм — эронӣ, ки мо дар бораи он пештар таваққуф намудем. Шоҳаи охиринро хати арабӣ ташкил медиҳад. Хати арабӣ бевосита аз хати оромӣ пайдо нашудааст, балки пеш аз он бо номи набатӣ хате вуҷуд дошт, ки аз оромӣ ба вуҷуд омадааст. Набатиҳо мисли арабҳо мардуми сомӣ буда, дар асри V пеш аз милод аз Арабистон ба Фаластин кӯчиданд ва дар асри II пеш аз милод давлати қалоне ташкил доданд, ки ҷанубу шарқии Сурия, нимҷазираи Сино ва ғарбии Арабистонро дар бар мегирифт. Набатиҳо оҳиста-оҳиста забони оромиро қабул карданд. Дар ибтидои асри II милодӣ Набатияро римиҳо забт карданд ва ин давлат аз байн рафт.

Хати набатӣ тахминан дар асрҳои II — I пеш аз милод дар асоси хати оромии пальмирӣ ба вуҷуд омада буд ва аввалҳо барои забони оромӣ истифода мешуд.

Аз асри IV милодӣ сар карда бо ин хат матнҳои арабӣ низ навишта шуд. Хати набатӣ мисли хати оромӣ 22 ҳарф дошт.

Арабҳо то асри VII милодӣ соҳти ғуломдориро аз сар мегузарониданд. Танҳо дар ибтидои асри VII ҳазрати Муҳаммад (571 — 632) онҳоро дар зери шиори дини ислом муттаҳид ва бисёр кишварҳои атрофро забт намуда, доираи нуфузи дини исломро хеле вусъат дод.

Баробари вусъати дини ислом хати арабӣ низ интишор ёфт. Ислом дини ягона ва хату забони арабӣ хату забони ягонаи расмӣ тамоми қаламрави хилофати араб қарор гирифт. Ин тааҷҷубовар нест, зеро дар замонҳои қадим ва дар асрҳои миёна ин ё он хат баробари вусъату нуфузи ин ё он дин равоҷ ёфта паҳн шудааст. Хати арабӣ пеш аз ислом, дар асри VI аз хати набатӣ шакл гирифта буд. Алифҳои қадими арабӣ аз 22 ҳарфи ҳамсадои бенукта иборат буд ва садонокҳо навишта намешуданд. Баъдтар навишти баъзе ҳарфҳоро содатар карда, тағйир доданд, чандин ҳарф ба якдигар монанд ва аз ҳарфҳои монанд панҷтаашро аз алифбо хориҷ карданд. Дар натиҷа 17 ҳарф монд. Ин миқдор барои ифода ва сабти пурраи овозҳои забони арабӣ намерасид.

Барои аниқтар сабт кардани забон ёздаҳ ҳарфи нав илова

намуданд. Ин кор бо роҳи ба ҳарфҳои мавҷуд илова кардани нуктаҳо ба амал омад. Ба роҳи нуктагузорӣ «то», «со», «чим», «хе», «зол», «зе», «шин», «зод», «изғӣ», «ғайн», ва «қоф» (т, с, ч, х, з, з, ш, з, з, ғ, қ) ба вучуд омаданд.

Чунон ки мо, тоҷикон, аз таҷрибаи худ медонем, сабт на-шудани садонокҳо боиси душвориҳои зиёде дар хондани хати арабӣ гардидаанд. Калимаҳоеро, ки садонокҳои онҳо навишта нашудаанд, ба тарзҳои гуногун хондан мумкин аст. Душвории мазкур, хусусан, баъди қабули дини ислом ва зарурати аниқ сабт кардани калимаҳо дар Қуръон бештар хис шуд.

Қуръонро на танҳо халқҳои арабзабон, балки халқҳои дигар, ки арабиро намедонистанд, бояд меҳонданд, ҳол он ки ба дигар забонҳо тарҷума ва тиловати он мамнӯъ буд. Барои рафъи душвориҳо ва ифодаи садонокҳои кӯтоҳ, аз як тараф, ҳаракат — забар, зер, пеш (фатҳа, касра, замма)-ро ва аз тарафи дигар, барои ифодаи садонокҳои дарози о, ў, й ҳарфҳои «алиф», «вов», «йо» -ро истифода мебардагӣ шуданд.

Дар бораи он ки хати арабӣ дар асри VI аз хати набатӣ ба вучуд омадааст, то вақтҳои охир фикри олимони дунёе як хел буд. Аммо соли 1968 дар маҷаллаи «Талош»-и чопи Техрон мақолаи забоншиноси маъруфи Эрон — Рукниддини Хумоюнфаррух бо номи «Хати форсӣ» чоп шуд, ки фикри тамоми олимони зери шубҳа гузошт. Вай собит кардани шуд, ки «хати форсӣ решааш аз хутути (хатҳои) эронӣ сарчашма гирифта ва ба ҳеҷ ваҷҳ ҳамбастагӣ пайванде бо хати кӯфӣ ё маккӣ ва маданӣ ва дигар хутути сомӣ надорад».

Гарчанде баъзе далелҳои муаллиф он қадар асоси илмӣ надоранд, вале умуман фикрҳои ӯро сарфи назар кардан низ нашоёд. Аз ин рӯ, чанд далели ӯро, ки то андозае фикрҳои ӯро тақвият медиҳанд, ба хонандагон шинос менамоем. Муаллиф дар асоси навиштаҳои олимони араб Ибни Надим, Ибни Халлакон, Абӯумари Давонӣ, Ибни Халдун ба хулосаҳои зерин омадааст.

1. Арабҳо баъди ҳиҷрат (соли 622 милодӣ) бо хат ошно шудаанд ва аз байни арабҳо нахустин касоне, ки хат омӯхтаанд, Абесуфъён бини Ҳарб, Умари Хаттоб ва чанди дигар буданд. Вале ин далели муаллифи мақола дуруст нест, зеро сангнавиштаҳои араб ёфт шудаанд, собит менамоянд, ки арабҳо пеш аз ислом низ хат доштанд ва бо он менавиштанд.

2. Хати форсӣ, ки ҳоло бо номи хати арабӣ шӯҳрат дорад, аз тарафи эронӣ ихтироъ шудааст. Аз ҷумла, Ибни Халдун навиштааст: «Ҷумлаи улуми шаръия ва ақлия ва асҳоби фунун ва бадоеъ ҳамагӣ аз эронӣ будаанд ва бо собиқаи қадимӣ, ки онҳо дар тадвину таълифи улум ва китобҳо доштанд, ихтирои ин хат (хати насх) аз тарафи онҳо шудааст. Дар замони аввали ислом муаллифон гарчи забонашон арабист, вале ҳасабу насабашон эронист ва тарбияшон низ эронист.

Арабҳо, ба иллати ин ки мардумоне сода ва бадавӣ буданд, бад-ин ҷиҳат аз фунун ва саноеъ бебаҳра будаанд... Дар замони Ҳорун — ар — рашид барои сабту забти ҳадис ва ривоят ва тафсир дар бораи онҳо ва таълими бештари улум эҳтиёҷи ғавқулода ҳис шуд. Саноеъ ва ҳикмат манбаи аслияш дар аввалзамон Форсу Ироқ ва Хуросону Мовароуннаҳр дар замони Даёлима (Дайламиҳо) буд ва дар замони онҳо нахву луғат ва калом дар Эрон тараққи фавқулода кард... Илми хат ҳам монанди дигар саноеъ буд ва ба ҳисоб намеомад. Эрониҳо буданд, ки онро ба авҷи камол расониданд, монанди Иброҳим ва Юсуфи Сигзӣ ва Ибни Муқла ва Ибни Баввоб ва Валии Эронӣ, ки ҳамаи онҳо аз Эрон зухур карда буданд. Баъд аз мурури замон саноеъ аз Эрон ба Миср нақл пайдо кард ва баъдҳо ба Рум рафт ва дар он ҷо измеҳлол ёфт».

3. Хати кӯфӣ нахустин бо хати «наسخ ва таълиқи форсӣ» ҳеҷ муносибату қаробате надорад ва он ду хат аз хатҳои дигар ба вучуд омадаанд. Хати кӯфӣ аз хати сурьёӣ ибтидо гирифта бошад, эронӣ хати таълиқро дар асоси хати пиромӯзи форсӣ эҷод кардаанд. Баъдтар Ибни Муқлаи Байзовӣ, ки аслан эронӣ буд ва ба Муҳаммад бинни Алии Форсӣ шӯҳрат дошт, дар асоси хатҳои пиромӯз ва таълиқ хати насхро ба вучуд овард. Азбаски Ибни Муқла вазири халифаи аббосӣ — Ал — Муқтадирбиллоҳ буд, хати эҷодкардаи ӯ ба зудӣ дар тамоми қаламрави хилофати Аббосӣ интишор ёфта, хатҳои дигарро аз истифода баровард.

4. Хати кӯфӣ бенуқта ва душворхон буд. Аммо хатҳои пиромӯз ва таълиқи насхи «форсӣ» мисли хати монавӣ нуқта доштанду осонхон буданд.

5. Навҳои шашгонаи хати «форсӣ»-ро, ки Ибни Муқла ба вучуд овардааст ва ҳар кадомро барои соҳаи ҷудогона ихтисос дод, ба пайравии хатҳои замони сосониёни Эрон аст, зеро арабҳо дар гузашта чунин таомуле надоштанд.

Вале фикру ақидаҳои ин олим то имрӯз тарафдорон пайдо накардаанд. Ҳатто муаллифони мақолаҳои, ки баъди он дар Эрон навишта шудаанд, аз ин хусус ҷизе нагуфтаанд. Танҳо муаллифи китоби «Атласи хат» Ҳабибуллоҳи Фазоилӣ ба мақолаи Ҳумоюнфаррух таваққуф ва фикри ӯро рад карда бошад ҳам, далели тозае наовардааст ва фақат хати пиромӯзро, ки Ҳумоюнфаррух асоси хати таълиқ шуморидааст, хати «кӯфӣ шеваи эронӣ» номидаасту бас. Дар ҳақиқат, то муайян шудани он, ки хатҳои пиромӯзу исфаҳонӣ чӣ хате буданд, аз боби хати форсии «соф» сухан гуфтан ва ба хулосаи қатъӣ омадан душвор аст.

Мардумони тоҷику форс, мувофиқи навиштаи Ибни Надим, нахустин бор китобҳои диниро бо хати пиромӯз менавиштаанд, ки худ эронӣ ихтироъ карда буданд. Хати «исфаҳонӣ», ки Ибни Надим ном бурдааст, ба ақидаи Ҳумоюнфаррух, аз хати пиромӯз ҷандон фарқ надоштааст.

Бояд дар хотир дошт, ки Ҳумоюнфаррух фактҳои ҷолиби диққат ва то ҳол дигарон истифода набурдари аз сарчашмаҳои арабӣ ба кори илмӣ дарварда бошад ҳам, мақолааш як-тарафа ва бо майли хеле бузург ва аз ҳад зиёд нишон додани эронӣён навишта шудааст. Бинобар ин, ӯ гоҳе на дар асоси санадҳои таърихӣ, балки дар асоси мантиқ ва далелҳои ақлӣ хулосаҳо мебарорад. Масъалан инкишофи хатҳои форсӣ ва арабӣ хеле печида ва таҳқиқнашуда аст ва он омӯзиши махсусро талаб мекунад. Ба ақидаи мо, мақолаи Ҳумоюнфаррух муҳаққиқони хатро ба ҷустуҷӯҳои нав ба нав раҳнамун месозад. Дуруст аст, ки номбурда хати «соф» арабӣ будани кӯфиро рад накардааст, ӯ фақат аз кӯфӣ ба вучуд омадани дигар навъҳои хати арабӣ (хатҳои нуқтадори насх, таълиқ, настаълиқ ва амсоли инҳо) - ро зери шубҳа гузоштааст. Барои исботи ин фикр фақат ба гуфтаҳои тазкирнависон такъия кардан кам аст, ҳуҷҷату санадҳои қотеъ лозим меояд.

Чунон ки гуфта шуд, тамоми кишварҳои тобеи хилофат хати арабиро қабул карданд. Мардуми ин кишварҳо барои ифодаи забони модарии худ ба он ҳарфҳои тоза илова кардаанд. Масалан, тоҷикону эронӣён барои сабти овозҳои ч, п, ж ва г бо роҳи ба ҳарфҳои арабӣ илова кардани аломат ва нуқтаҳои иловагӣ ҳарфҳои нав сохтанд. Дар натиҷа ду шохаи хати арабӣ ба вучуд омад. Шохаи ғарбӣ: хатҳои форсӣ-тоҷикӣ, туркӣ, арабӣ, ки аз асл хеле кам фарқ мекунанд; шохаи шарқӣ: пуштунӣ, покистонӣ, синҷзӣ, ки бо шакл ва аломатҳои иловагии худ аз асл то андозае фарқ мекунанд.

Хати арабӣ фазилятҳоеро молик аст, ки дар дигар хатҳо дида намешавад.

Пеш аз ҳама, вай барои сабти забонҳои ҳамсадоӣ - фонемагӣ ба осонӣ мутобиқ мегардад. Сониян, хати арабӣ аз ҷиҳати шеваи нигоиш ниҳоят такмил ёфтааст. Ниҳоят, хати арабӣ зич навишта мешавад.

Аз ин сабаб ва аз сабаби он ки садонокҳои кӯтоҳ дар хати арабӣ ифода намеёбанд, он ҷои хеле камро ишғол мекунад. Масалан, як саҳифа матни ба алифбои лотинӣ навишташуда бо хати арабӣ дар ним саҳифа ҷой мегирад ва ҳам тезтар сабт мегардад. Ҳамчунин, ҳарфҳои хати арабӣ дар ибтидо, миёна ва охири калима шакли худро тағйир медиҳанд ва ин ҳам ҷараёни сабти нутқ ва ё матнро осон ва тез мегардонад.

Хати арабӣ яке аз хатҳои маъмултарини ҷаҳон ба шумор меравад. Вай дар зиёда аз 20 кишвар истифода мешавад ва қариб 10 ғоизи мардуми кураи арз бо он менависанду мехонанд (Миср, Ироқ, Марокаш, Арабистони Саудӣ, Эрон, Афғонистон, Лубнон ва ғайра).

Хати арабӣ навъҳои зиёд дорад, ки баъзеҳо намунаи онро то ба 50 — 60 расонидаанд. Вале бояд таъкид кард, ки аксари кулли ин навъҳо аз якдигар фақат бо хурд ё калон,

борик ё паҳн навишта шуданашон фарқ мекунанд ва дар вақти муайян кардани навъи хати арабӣ монанди сунбул, зулф, мушаччар фақат чун воситаи ороиш ва зебу зинат истифода мешуданд, ки барои умум дастрасу хоно набуданд. Аммо баъзе навъҳои хати арабӣ, чун кӯфӣ, таълик, насх, настаълик, шикаста ва чанди дигар аз якдигар тафовути кулӣ ва сабки нигориши хоссае доранд. Гарчи дар асоси онҳо ҳамон 28 ҳарфи арабӣ қарор гирифтааст, вале усули нигориши онҳо ба андозае фарқ мекунад, ки ҳатто чашми ноошно бисёр фарқхоро ба осонӣ пай мебарад. Ҳоло мо дар бораи ҳамин навъҳои асосии хати арабӣ мухтасаран таваккуф хоҳем кард.

Кӯфӣ. Нахустин ва қадимтарин навъи хати арабист, ки ҳамаи навъҳои дигари хати арабӣ аз он ибтидо гирифтаанд. Қадимтарин ёдгори хати кӯфӣ, ки ҳоло маълум аст, ба соли 328 милодӣ тааллуқ дорад ва он сангнавиштаест, ки аз қасри Ан-Намора (Сурия) ба даст омадааст. Чунон ки гуфтем, баъд аз ислом хати арабӣ хеле интишор ёфт ва хати бисёр халқхоро аз байн бурда, ҷойгузини онҳо шуд.

Дар ибтидои хилофати араб хати кӯфӣ ду хел навишта мешуд: яке мабсут (паҳн) ва дигаре мудаввари миёнтиҳӣ. Якум махсуси китобҳои динӣ буд ва дуюм барои нома ва мактуб ба қор мерафт. Хати кӯфии мағрибӣ аз андалусӣ (дар Испания), тунисӣ, ҷазоирӣ, судонӣ ва хати кӯфии машриқӣ аз маккӣ, маданӣ, басрӣ, шомӣ, мисрӣ иборатанд. Муҳаққиқон хати кӯфии маъмули Эрон ва Осиёи Миёнаро шеваи эронӣ ном ниҳодаанд (Ҷазоилӣ), ки аз дигар намудҳои хати кӯфӣ фарқи кулӣ дошта, ба ақидаи баъзе донишмандон аз хати пирумӯзи форсию тоҷикӣ сарчашма гирифтааст (Мирзо Ҳабиби Исфохонӣ, Ҳумоюнфаррух),

Хусусан, баъди ин ки арабҳо бисёр халқхоро ба тобеияти худ дароварданд, ин душворӣ бештар ҳис гардид, зеро халқҳои ғайриараб матнҳои арабиро беғалат хонда наметавонистанд. Барои бартараф кардани ин душворӣ ҳаракатҳо (забар, зер, пеш, танвин) ихтироъ карда шуд. Ҳаракатхоро нахуст ба сурати нукта бо ранги қирмиз мегузоштанд. Чунончи, забар бо нуктае бар болои ҳарф, зер бо нуктае дар поини ҳарф, танвин бо ду нуктаи доирашакл ишора мегардид.

Мувофиқи тасдиқи аксари муҳаққиқон ин қор дар замони халифаи ҷаҳорум Алӣ бинни Абӯтолиб аз тарафи Абуласвади Дуалӣ (ваф. 689) иҷро шудааст.

Баъдтар шогирдони Абуласвади Дуалӣ бо номи Наср ва Яхъё барои фарқи ҳарфҳои монанд ба онҳо нуктагузорӣ карданд. Масалан, барои дол ва золро фарқ кардан долро бенукта ва бар болои зол як нукта гузоштанд — د — ذ. Ба монанди ҳамин ро ва з — ز — сод ва зод — ص — ض итқӣ ва изғӣ — ط — ظ айн ва ғайн — ع — غ — ро нуктагузорӣ карданд.

Азбаски ҳарфҳои син ва шин — س — ش се дандона доранд, бар болои шин се нукта гузоштанд, зеро агар як нукта

мегузоштанд, ду дандонаи дигари шин ба ҳарфҳои : : : :
монанд мешуд ва боиси иштибоҳ мегардид. Ҳарфҳои
чим, ҳо, хо, ки як шакл доштанд, чунин нуқтагузорӣ шуданд;
чим — ڄ хо — څ хо — ځ . Ҳарфҳои фо ва қофро
мисли чим ва хо нуқта гузоштанд, яъне барои фо нуқтае дар
зер ڦ ва барои қоф нуқтае бар боло ڦ гузоштанд.
Ин ҳел нуқтагузориҳои фо ва қоф имрӯз ҳам дар Мағриб бар-
қарор аст, аммо мардумони Шарқ дар болои фо як нуқта
ва қоф ду нуқта мегузоранд: ڦ ڦ

Ҳарфҳои бо то, со, нун, ёо, ки дар аввал ва миёнаи кали-
ма як шакл доштанд, — ٻ ټ чунин нуқтагузорӣ шуданд:
бо - ٻ то — ټ нун — ٺ со — ڙ ёо — ڻ

Баъзе муаллифони сарчашмаҳо навиштаанд, ки хати кӯфӣ
пеш аз ислом ҳам нуқта дошт ва нахустин касе, ки онро нуқ-
тагузорӣ кардааст, Омир бини Ҷадра мебошад, Вале матн-
ҳои нуқтадоре, ки пеш аз ислом навишта шуда бошанд, то
кунун кашф нашудаанд ва ин ақида бе исбот аст.

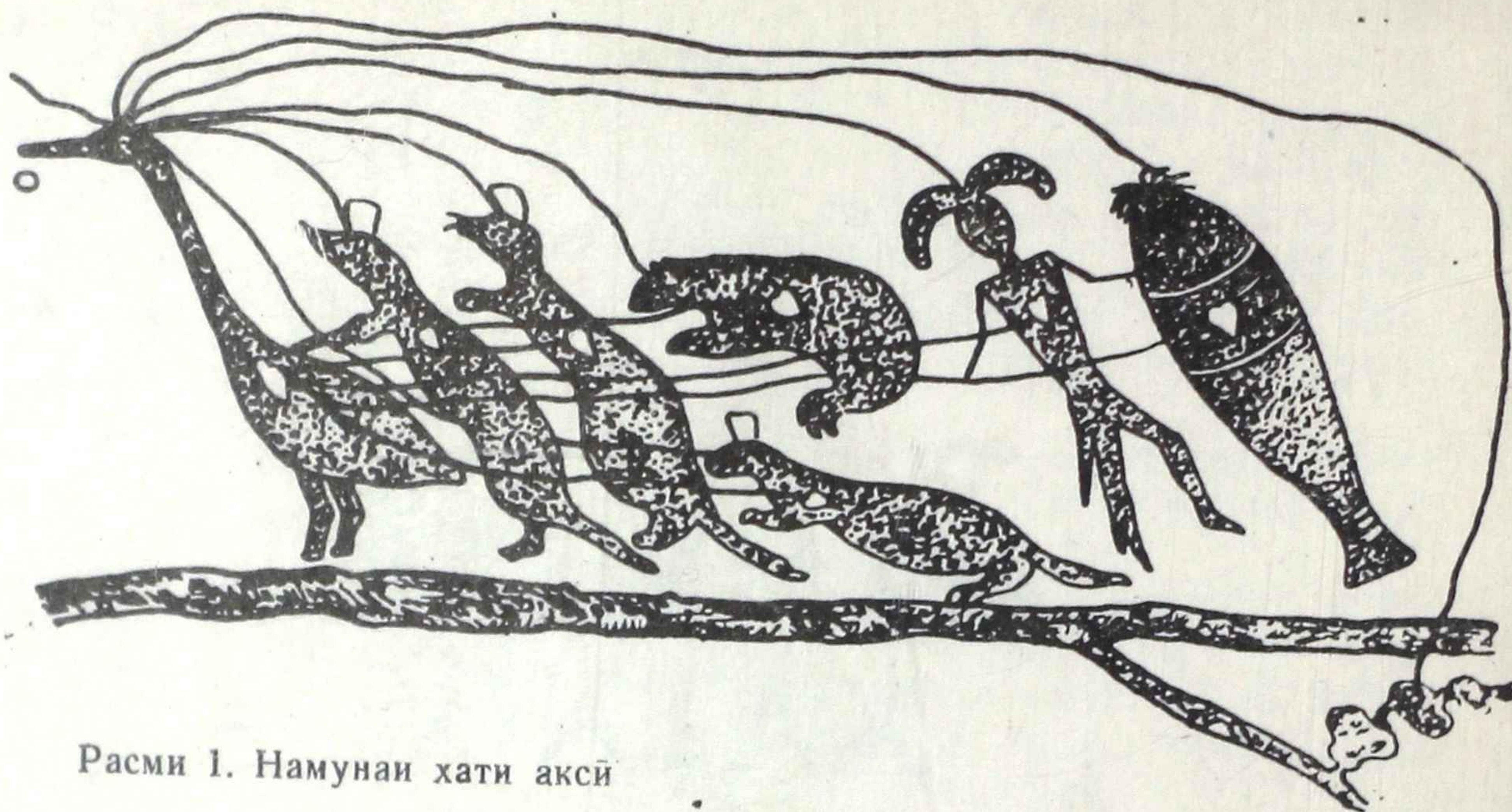
Аммо ихтироъҳои Абуласвад ва шогирдони ӯ душвории ди-
гареро пеш овард. Аввалан, фарқ кардани нуқта ва ҳаракат-
ҳо мушкул шуд, чунонки ҳар ду ҳам шакли нуқтаро доштанд.
Сониян, ҳаракатҳо, ки бо ранги дигар гузошта мешуданд, кори
хаттоту котибонро душвор мекард. Бинобар ин, дар асри VIII
Халил ибни Аҳмади Фароҳидӣ (719 — 787) — ҳамон шахсе, ки
арӯзи арабиро ба тартиб овардааст, қоидаҳои нави ихтироъ
кард, ки қобили қабули умум гардидаанд ва то имрӯз мав-
риди истифода қарор гирифтаанд.

Вай барои фатҳа (забар) ва касра (зер) алифи хурдро
истифода бурд, ки баъдтар на рост, балки моил мегузоштагӣ
шуданд; заммаро бо вови хурд ишора кард. Ҳамчунин, ало-
матҳои сокин, ташдид, мадда, ҳамза аз навовариҳои Халил
ибни Аҳмад ба шумор мераванд. Барои он ки кори котибу
хаттотон осон шавад, аломатҳоро бо ҳамон ранги матн гузош-
тан беҳтар доништа шуд. Ба ин тариқ хати кӯфӣ ба шакли
комил расид ва қариб сесад сол дар тамоми қаламрави хило-
фати араб хати ҳукмрон буд. Аммо баъди ба вучуд омадани
навҳои дигари хати арабӣ он кам-кам аз истифода баромад.
Дар асри ҳозир шеваи тазйинии (ороишӣ, зинатӣ) он дар
Эрон ва баъзе кишварҳои араб каму беш дар ороиши бино-
ҳо ба қор меравад. Хати кӯфӣ дар навбати худ навҳои гу-
ногун ва бисёр дорад, ки онҳоро ба ду қисми асосӣ ҷудо кар-
дан мумкин аст: мағрибӣ ва машриқӣ.

Хати кӯфӣ аз рӯи мавқеи истифодааш ба се намуд ҷудо
мешавад: а) кӯфии сода, ки барои навиштани китобҳои динӣ
ва ғайра ба қор мерафт. Хати кӯфии сода конуну қоидаҳои
муайян дошт, ки онро риоя кардани ҳар котибу хаттот зарур буд.

б) Кӯфии тазйинӣ (ороишӣ, зинатӣ) ягон қоидаю қонуни
махсусе надорад ва дар он эҷодкорӣ ба ҳадди аъло расида-
аст. Вай ҳелҳои гуногуне чун мушачҷар (дарахтдор), мувар-

НАМУНАИ ХАТҲО

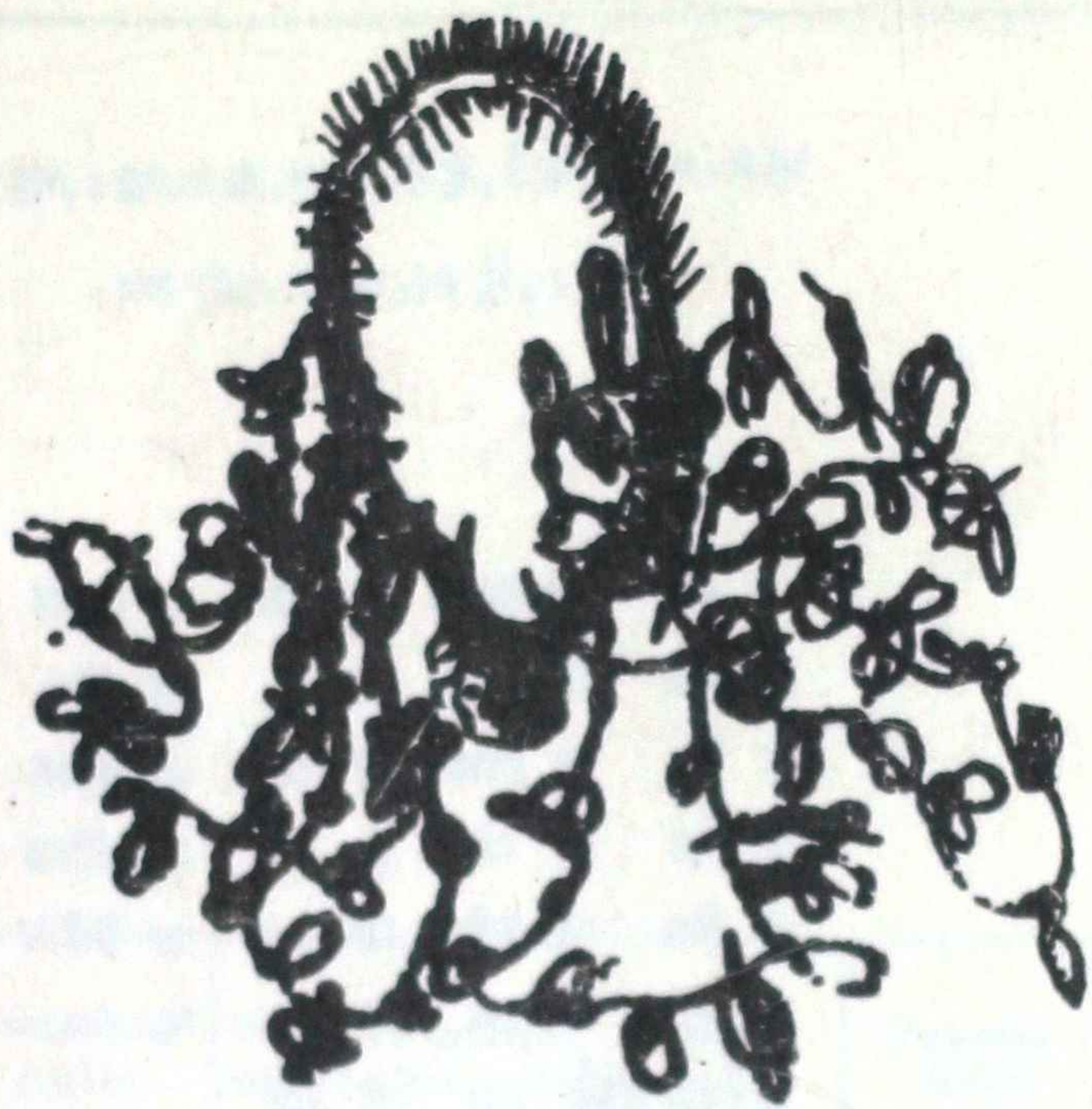

Расми 1. Намунаи хати аксӣ

Расми 2. Намунаи хати аломатҳои шартии қадим.

Расми.3. Намунаи хати кипиу.

Расми 4. Намунаи хати калимавӣ (логограмма).

	бум		мард		дахон
	калхот		зан		шаҳр
	шер		даст		хона
	барзағов		панҷам даст		кӯх об
	харгӯш		ангушт		барги най
			пой		пилта
					сабад

Расми 5. Намунаи хати калимавӣ

a

क ka	ख kha	ग ga	घ gha	ङ ṅa
च ca	छ cha	ज ja	झ jha	ञ ṇa
ट ṭa	ठ ṭha	ड ḍa	ढ ḍha	ण ṇa
त ta	थ tha	द da	ध dha	न na
प pa	फ pha	ब ba	भ bha	म ma
य ya	र ra	ल la	व va	
स ṣa (ca)	ष ṣa	ह ha		

6

क kr, कू kū, के ke, कै kai, को ko, की ki

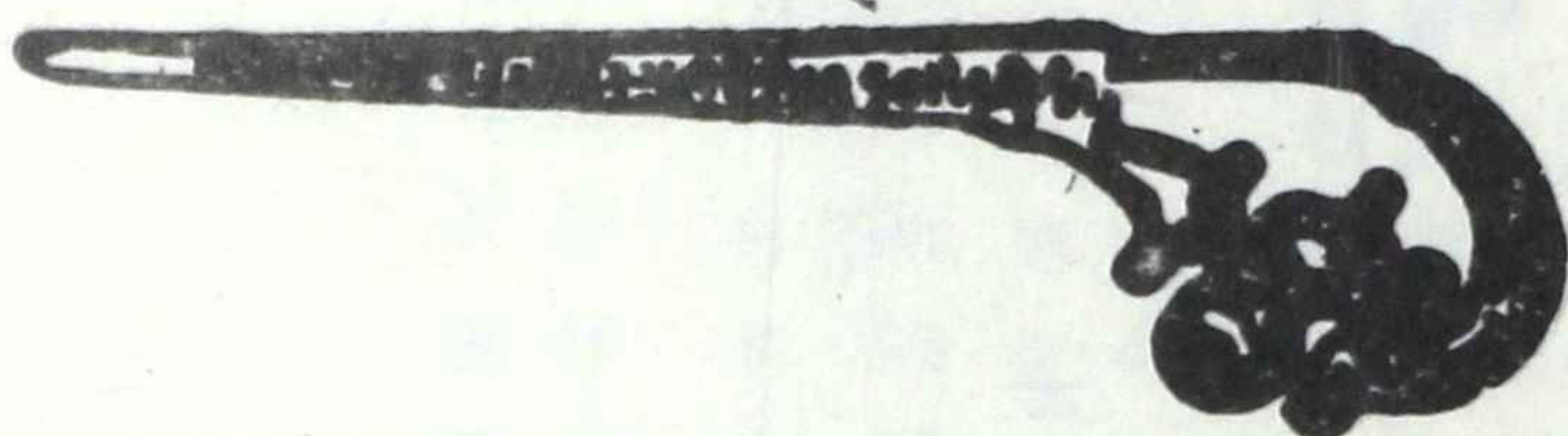
॥ kta, ॥ kna, ॥ kma, ॥ kya,

5

पश्यामि देवास्तव देव देहे सवीस्तथा मूर्ताविशेषसंपन्नम् । ब्रह्माण
मीशं कमलासनस्थमृषीं च सर्वानुरमीं च दिव्यान् ॥ अनेकबाहूदरं
वक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनसरां । नासं न मध्यं न धुनस्तवा
अनादिमध्यास्तमनसवोर्यजनसदाहुं त्राप्रित्पूजितम् ।

Д

Шакли харфҳо	Номи харфҳо	Маъноӣ номи харфҳо	Маъноӣ харфҳо	Шакли харфҳо	Номи харфҳо	Маъноӣ номи харфҳо	Маъноӣ харфҳо
ا	алоф	барзағов	•	ب	ламед	неш	и
ب	бет	кони	б	پ	чём	уб	м
گ	гимель	шутур	г	ت	нун	мохӣ	н
د	далет	лар	д	ث	самех	гамба	с
ه	хе	маънояш норавшан	н	ج	айн	чашм	и
و	вав	мех	в	چ	пе	лаҳон	и
ز	зайн	силоҳ	з	ح	цадѐ	маънояш норавшан	и
ح	хет	кот	к	خ	коф	маймун	и
ط	тет	дор	т	د	реш	сар	г
ظ	ноз	даст	й	ذ	шин	дандон	ш
ك	каф	каф	к	ز	гаъ	аломат	и

Расми 8. Қадимтарин ёдгорҳои хати лотинӣ (асрҳои VII—VI пеш аз мелод). •

一	二	三	四	五	六	七	八	九	十
十一	十二	十三	十四	十五	十六	十七	十八	十九	二十
二十一	二十二	二十三	二十四	二十五	二十六	二十七	二十八	二十九	三十
三十一	三十二	三十三	三十四	三十五	三十六	三十七	三十八	三十九	四十
四十一	四十二	四十三	四十四	四十五	四十六	四十七	四十八	四十九	五十
五十一	五十二	五十三	五十四	五十五	五十六	五十七	五十八	五十九	六十
六十一	六十二	六十三	六十四	六十五	六十六	六十七	六十八	六十九	七十
七十一	七十二	七十三	七十四	七十五	七十六	七十七	七十八	七十九	八十
八十一	八十二	八十三	八十四	八十五	八十六	八十七	八十八	八十九	九十
九十一	九十二	九十三	九十四	九十五	九十六	九十七	九十八	九十九	一百

Расши 9. Алифбои мехии форсӣ

𐬀	a	𐬁	i	𐬂	c	𐬃	l	𐬄	z
𐬅	ā	𐬆	ī	𐬇	t	𐬈	m	𐬉	ṣ
𐬊	ã	𐬋	u	𐬌	d	𐬍	n	𐬎	ṣ
𐬏	ā	𐬐	ū	𐬑	th	𐬒	n'	𐬓	ṣ
𐬔	e	𐬕	iy	𐬖	dh	𐬗	ŋ	𐬘	ṣ
𐬙	ē	𐬚	k	𐬛	d	𐬜	r	𐬝	y
𐬞	ə	𐬟	h	𐬠	p	𐬡	v	𐬢	h
𐬣	ā	𐬤	g	𐬥	ŋ	𐬦	uv	𐬧	h.
𐬨	o	𐬩	gh	𐬪	b	𐬫	x	𐬬	h ^v
𐬭	ō	𐬮	ḡ	𐬯	w	𐬰	s	𐬱	n,m

Рисун 10. Алифбон авестой.

Расми 11. Сахифае аз қадимтарин нусхаи «Авесто».

Расми 12. Намунаи хати монзавӣ, ки аз Турфон ба даст омадааст.

آ	ا	ب	ج	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ص	ض	ط	ق	ك	و	ف	ي	ع	ه	ل	م	ن
а, у, и,	э, ё	б	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч

Расми 13. Алифбон арабӣ бо иловаи ҳарфҳои тоҷикӣ.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 اللَّهُ وَكَبِيرٌ كَبِيرٌ
 بِحَمْدِ اللَّهِ كَبِيرٍ وَسَبِيحٍ
 لِلَّهِ بَكْرُهُ وَأَصْلُهُ وَلِلَّهِ
 طَوْلُهُ وَاللَّهُمَّ رَبِّ
 حَسْبُكَ وَمَكْرُوكُكَ
 قَبْلَ عَمْرٍاءِكَ
 الْإِسْلَامِ مَا مَكَامُكَ
 دَعَا مَا بَادِرْ وَلِمَ قَالَ
 أَضْرَأَ مَرَبِّ الْعَالَمِينَ

Расми 14. Намунаи хати кӯфии қадим.

Расми 15. Намунаи хати кӯфии тазйинии мушаҷҷар.

Расми 16. Намунаи хати райҳон.

آ	ا	ج	چ	ر	پ	ز	ص	ق	ک	و	в, у, ў
ا	ا	ج	چ	ز	ز	ط	ت	ک	کن	ه	ҳ, а
ب	ب	ح	х	ژ	ж	ظ	ز	گ	г	ی	й, и, ё
پ	پ	خ	х	س	с	ع	ъ	ل	ل		
ت	ت	د	д	ش	ш	غ	ғ	م	м		
ث	ث	ز	з	ص	с	ف	ф	ن	н		

Расми 13. Алифбои арабӣ бо иловаи ҳарфҳои тоҷикӣ.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 اللَّهُ وَكَبِيرٌ كَبِيرٌ
 بِحَمْدِ اللَّهِ كَبِيرٍ وَسَبِيحٍ
 لِلَّهِ بَكْرُهُ وَأَصْلُهُ وَلِلَّهِ
 طَوْلُهُ وَاللَّهُمَّ رَبِّ
 حَسْبُكَ وَمَكْرُوكُ اسْر
 قِلا عَمْرٍ لَسْتُ بِدِينِكَ
 إِلَّا سَكَنَ مَا عَدَاهُ مِنْ
 دَسْوَ مَا بَاحِرٍ وَلَمْ يَفْلَحْ
 إِفْرَافُكَ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Расми 14. Намунаи хати кӯфии қадим.

Расми 15. Намунаи хати кӯфии тазйинии мушаҷҷар.

Расми 16. Намунаи хати райҳон.

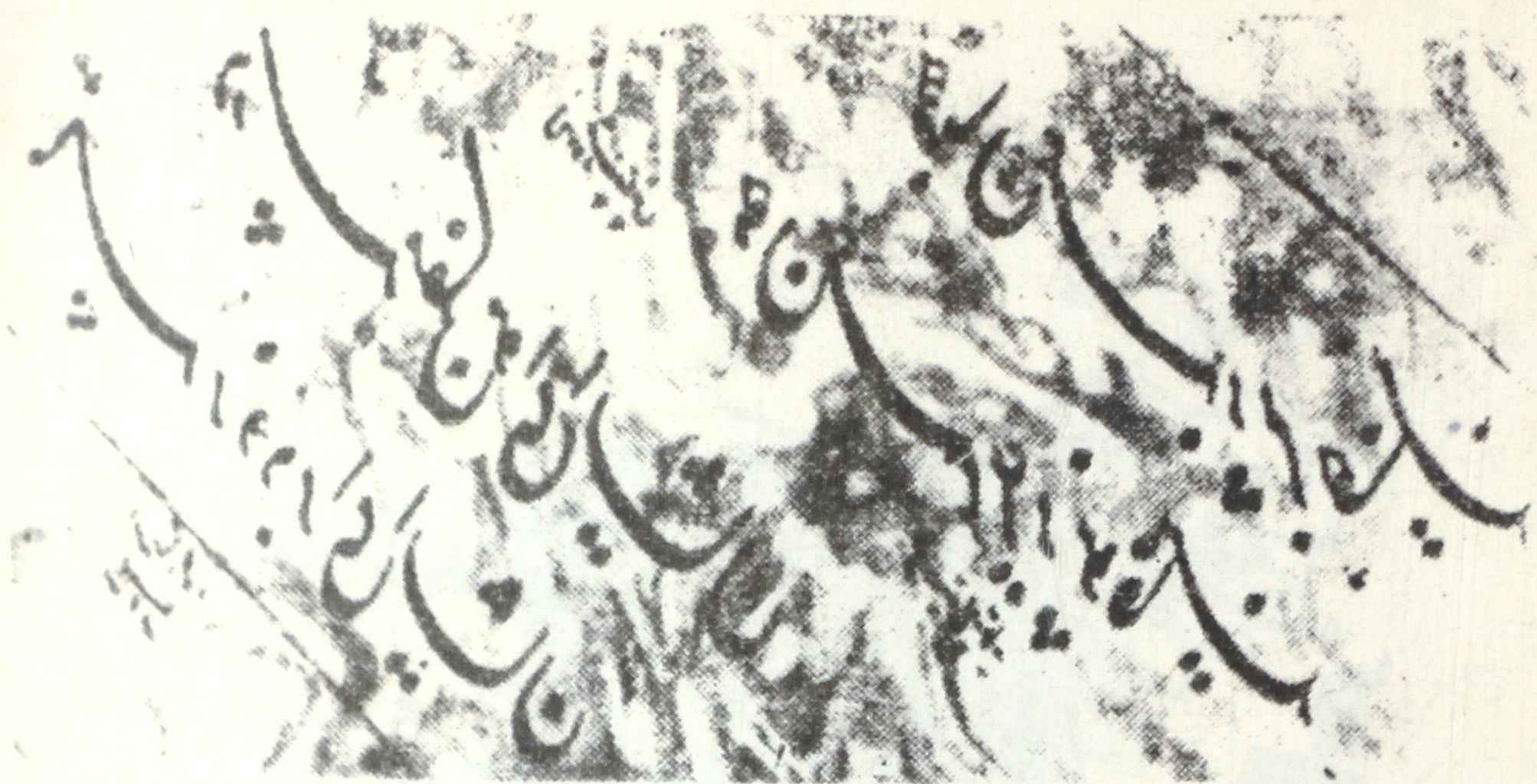

Расми 17. Намунаи хати сулс.

جَابْ	بِذَرْ	بَلَحْ	فَرَّ	خَلَفْ	فَنَعَ
جَاهْ	بِحَلَالْ	حَاجْ	حَزَمْ	حَقَّطْ	أَلَوْ
أُجِرْ	سَلَّ	سَلَامْ	حَقَّطْ	هَقُّ	صَلَاةْ
فَصَحِكْ	هَرَارْ	هَقَّعْ	هَلَالْ	هَبَّى	هَزْ

Расми 18. Хуруфи тоҷ

Расми 19. Намунаи хати таълиқ.

Расми 20. Намунаи хати настаълиқ.

Расми 21. Намунаи хати шикастаи настаълиқ.

рак (баргдор), музаххар (дорои гулу барг), муаккад (гирехдор) дорад, ки хондани онҳо ниҳоят мушкил ва ҳатто номумкин аст.

Аз номи ҳар кадоми онҳо маълум мешавад, ки дар байни ҳарфу сатрҳо ҳар гуна нақшо мекашанд. Думчаи ҳарфҳоро мисли ҳарфҳои вов ва нун мудаввар мекашанд, сурати шоҳу барги дарахт ва гулҳоро тасвир карда, чунон ба нақшу нигор дода мешаванд, ки он аз хат дида ба расм монанд мешавад. Кӯфии тазйиниро барои зинати ибтидои китобҳо, зарфҳои гуногун, сангҳо, масҷиду мадрасаҳо ба кор бурдаанд.

Навӣи дигари кӯфии тазйинӣ вучуд дорад, ки онро маъкилӣ ё банноӣ гуфтаанд.

Маъкилӣ аз дигар навъҳои кӯфӣ бо он фарқ мекунад, ки дар он ҳарфҳо кунҷдор ва мураббаъ кашида мешаванд ва онро асосан барои ороиши биноҳои масҷиду мадрасаҳо истифода мебаранд. Ин навӣи хати кӯфӣ дар биноҳои таърихии Бухоро, Самарканд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ фаровон истифода шудааст. Маъкилӣ намудҳои сода ва мушкил дорад. Навӣи мушкилаш бештар нақшу нигорро мемонад ва хонданаш ба ҳар кас муяссар намешавад. Аз хаттотони машҳури хати кӯфӣ — Холид бинни Абихайёҷ (асри XII), Қутба (дар замони банӣ Умия), Заҳҳок бинни Аҷалон, Исҳок бинни Ҳаммод, Иброҳим ва Юсуфи Сигзӣ, Ибни Муқлаи Байзавиро метавон ном бурд.

Дар замони мо низ хушнависони тавоное чун Ҳабибуллоҳи Фазоилӣ, Саидхусайни Ҳобунободӣ, Муҳаммад Мусаддиқзода (Эрон), Азизиддин Вакилӣ, Муҳаммадали Аттори Ҳиравӣ (Афғонистон), Аҳмад Юсуфи Мисрӣ, Муҳаммад Тоҳир ал-Маккӣ, Ҳошим Муҳаммади Боғдодӣ, Ночӣ Зайниддин (кишварҳои араб) дар навиштани хати кӯфӣ маҳорати бузург нишон додаанд.

Муҳаққақ ва райҳон. Ин ду қалам хат ба якдигар хеле монанд буда, муҳаққақ аз хати кӯфӣ ва райҳон аз муҳаққақ ба вучуд омадааст. Баъзе сарчашмаҳои адабӣ муҳаққақро аз ихтирооти Ибни Муқла донистаанд, вале дар илм собит шудааст, ки муҳаққақ пеш аз Ибни Муқла низ вучуд дошт ва Ибни Муқла онро хеле такмил додааст. Муҳаққақ дар аввалҳои хилофати Аббосиён ба вучуд омада равақ ёфтааст.

Муҳаққақ назар ба кӯфӣ хеле осонхон ва зебо ба назар мерасад. Дар он ҳамаи ҳарфҳо пурра ва устувор буда, аз печидагӣ ва кӯтоҳӣ дур аст ва аз ин сабаб ҳам муҳаққақ ном ниҳодаанд, ки ҳаққи ягон ҳарф аз эътибор соқит нашудааст. Райҳон аз муҳаққақ ҳам зеботар аст ва номаш ҳам аз он чост, ки мисли райҳон зебо ва хушрангу бўст. Дар хатҳои муҳаққақ ва райҳон ҳарфҳои алиф, лом, коф (ба баландӣ) ва ҳарфҳои вов, дол, зол, ро, зо мим, нун, ё дарозтар навишта мешаванд ва дар онҳо қисми нимдоира вучуд надорад.

Чун хатҳои муҳаққақ ва райҳон ба вучуд омаданд, бештари китобхоро бо онҳо менавиштагӣ шуданд, зеро онҳо назар ба кӯфӣ хеле содда ва зебо буданд.

Агарчи эҷодкори муҳаққақ маълум нест, райҳон зодаи навовариҳои хаттоти бузург Ибни Боввоб аст. Муҳаққақ ва райҳонро Ёкути Мустаъсимӣ ва шогирдони ӯ хеле такмил доданд. Аммо баъди бавучудоии хати сулс муҳаққақ ва райҳон охишта-охишта ҷои худро ба ӯ доданд ва сабабаш он аст, ки сулс ба муҳаққақ ва райҳон наздикӣ дорад. Бисёр матнҳо бо хати омехтаи сулс ва муҳаққақу райҳон китобат шудаанд. Сабаби дигари аз истифода баромадани муҳаққақ ва райҳон дар он аст, ки навиштани онҳо вақт ва коғазӣ зиёдро талаб мекард. Машхуртарин хаттотони муҳаққақ Аҳвали Муҳаррир — раиси дорулиншон Маъмуни Аббосӣ, Муқлаи Байзовӣ ва бародараш Абдулло, Ибни Баввоб, Ёкут, Аҳмади Сӯҳравардӣ, Ҳамдуллоҳи Бухорӣ (ваф. 1520) ва писараш Мустафо Дада (ваф. 1540), устод Абдуллоҳи Ҳисорӣ (ваф. 1556) ва бисёр дигарон будаанд.

Сулс. Чунон ки гуфтем, дар замони Аббосиён хати арабӣ ба таҳаввулу тағйироти зиёде дучор омад. Дар ин давр беш аз 35 қалам хат вучуд дошт, ки ҳар кадом барои иҷрои корҳои муайян истифода мешуд. Чунончи, баъзе барои китобҳои динӣ, баъзе барои корҳои идорӣ, баъзе барои осори бадеӣ, баъзе барои фармонҳои халифа ва ғайра истифода бурда мешуд. Ҳатто, баъзе хатхоро фақат ин ё он гурӯҳи аҳолии истифода мекарданду бас. Масалан, халифа бо қалами риёсӣ мукотиба мекард, вазирон ва амалдорони дигар, ғайр аз султон, бо хати сулс нома менавиштанд, аммо ба султон бо қалами мансур мукотиба мекарданд. Дар таҳаввули хат ислохоте, ки бо супориши Маъмун гузаронида шуд, нақши муассире дошт. Вале имрӯз аз аксари он хатҳо намунае боқӣ намондааст.

Хати сулсро чунин шарҳ додаанд: сулс — сеяк, яъне таносуби давр ва сатҳи он бояд ба як бар се баробар бошад.

Хусусиятҳои фарқкунандаи сулс аз муҳаққақ ва райҳон дар он аст, ки сулс бештар ба доира ва давр моил аст. Дар ҳарфҳои танҳои алиф, ҷим, итқӣ, коф ва лом сарак (нутқтае дар сари ҳарф) мегузоранд. Ҳарфҳои бо, то, со ва монанди инҳо, ки дар аввали калима меоянд, бояд дандонаи баланд дошта бошанд.

Сулс ду хел аст: сақил ва хафиф. Фарқашон дар он аст, ки ҳарфҳои дарози сақил баробари ҳафт нуқтаи қалам ва хафиф баробари панҷ нуқта мебошанд.

Азбаски сулс ханӯз дар давраи Аббосиён ихтироъ шуда буд, қариб ҳамаи хаттотони он замон дар навиштани хати сулс моҳир гардидаанд ва умуман, аксари хаттотони гузашта ба дараҷаи устодӣ расида будаанд. Вале дар инкишофи таҳаввули сулс хидмати Ибни Муқла, Ибни Боввоб, Юсуф ва Иб-

роҳими Сигзӣ ва Ёкути Мустаъсимӣ ниҳоят калон аст. Сулс душвориҳо низ дорад. Чунончи, баъзе шаклҳо ба ҳам чунон монанданд, ки аз якдигар фарқ кардани онҳо басо душвор аст ва метавонад бар иштибоҳҳо боис гардад.

Хатҳои тавқеъ, рикӯъ, ғубор, мусалсал аз навҳои хоси сулс буда, аз инҳо мусалсал ниҳоят душворхон аст, зеро дар он тамоми калимаҳои як сатр чун занҷира (силсила) ба ҳам пайваست навишта мешаванд.

Насх. Агарчи то кунун эҷодкори ин навъ хат ба таври илмӣ собит нашудааст, вале аксари муаллифони гузашта онро ба Ибни Муқла (888 — 940) нисбат додаанд ва зикр кардаанд, ки Ибни Муқла онро аз сулс берун овардааст. Баъзе муҳаққиқони муосир ақида доранд, ки насх пеш аз Ибни Муқла низ вучуд дошт ва он на аз сулс, балки аз муҳаққақ сарчашма гирифтааст. Ба ҳар ҳол то замони Ибни Муқла номи насх дучор намеояд ва маҳз Ибни Муқла ин хатро ба тартиб ва қоидаю қанори муайян даровардааст, ки дар ин қор ба ӯ бародараш — Абдуллоҳ ёрмандӣ кардааст. Азбаски Ибни Муқла дар Боғдод мансаби вазирии халифаҳои Аббосиро бар ӯҳда дошт, хати эҷодкардаи ӯ зуд интишор ёфт ва қои дигар хатҳоро гирифт. Сабаби дигари интишори нахс осонхонии уст: Дар насх ҳамаи ҳарфҳо пурра ва бо таносуби муайян навишта мешаванд. Инчунин бояд риоят шавад, ки ҳарфҳои монанд, мисли, чим, хо, хо ҳама қо як хел биёянд. Ҳамин пуррагии ҳарфҳо содагии насхро таъмин кардааст. Умуман насх дар байни тамоми навҳои хати арабӣ аз рӯи осонхонӣ дар қои аввал меистад. Чун ин хат зуд интишор ёфт ва қои дигар хатҳоро гирифт, ба он насх, яъне бекор (ботил)-кунандаи хатҳои дигар ном ниҳоданд. Насх дар қоп низ васеъ истифода мешавад. Ҳарфҳои қопӣ дар асоси насх тайёр шудаанд.

Шеваи Ибни Муқла қариб сад сол давом ёфт. Дар тақомули насх Ибни Баввоб ва Ёкути Мустаъсимӣ хидмати зиёд карданд. Ин буд, ки минбаъд шеваи онҳо маъмул шуд. Дар Эрон ва Осиёи Миёна бештар шеваи Ёкути Мустаъсимӣ ривҷ доштааст. Баъд аз Ёкут насх ба тағйирот дучор нашудааст. Фақат солҳои 20 асри мо малики Миср — Ғуоди 1 хост, ки дар хати арабӣ низ ҳарфҳои калон ва аломатҳои китобатӣ (нуқта, вергул, савол, хитоб вав ғайраҳо) истифода шавад, аммо эҷоди ҳарфҳои калон, ки дар исмҳои хос ва ибтидои қумлаҳо истифода мешавад, боиси тағйири шакли мавҷудани ҳарфҳои насх нагардад. Барои ин озмун эълон карда шуд (соли 1929). Комиссия қори хаттот Муҳаммад Афандиро писандид ва вазорати маорифи Миср онро дар мактабҳо қорӣ кард. Ҳарфҳои калон, ки Муҳаммад Афандӣ ихтироъ кард. ҳуруфи тоҷ ном гирифтанд, зеро идеяи онро подшоҳ пешниҳод кардааст. Ҳамчунин шакли ҳарфҳо ба тоҷ монандӣ доранд. Вале мутахассисони соҳаи хату хаттотӣ ин қорро қобили ривҷ ва пайравӣ надонистанд.

Насх беш аз ҳазор сол боз маълум аст, бинобар ин хаттотону хушнависони зиёде дар ин соҳа ба вучуд омаданд, ки танҳо зикри номи онҳо даҳҳо саҳифаро банд мекунад. Алалхусус, дар ин ҷабҳа ғайр аз се устои бузурги ин хат — Ибни Муқла, Ибни Баввоб ва Ёқути Мустаъсимӣ боз Қобус бинни Вушмгир, Абӯюсуфи Гулпойгонӣ, Аҳмади Туркистонӣ, Абдулмӯъмини Исфahонӣ, Ҳамдуллоҳи Бухорӣ ва писараш Мустафо, Мирзо Аҳмади Найрезӣ ва чанди дигарро, ки ҳар кадом сабки хоси хаттотии худро доштаанд, метавон ном бурд.

Таълиқ. Эҷоди ин хат ба эронӣён мансуб аст. Қариб ҳамаи сарчашмаҳо ва ҳамаи донишмандони имрӯза бар онанд, ки асоси таълиқ алифбои арабӣ буда, хатҳои паҳлавӣ ва авестӣ ба он бетаъсир намондаанд. Пайдоиши таълиқ ба асри X тааллуқ дорад ва баъзеҳо Ҳоҷа Абулол ва баъзеи дигар Ҳасани Форсиро эҷодкори он донистаанд. Таълиқ то асри XIV хелеривоч дошт. Вай барои навиштани китобҳо ва номаҳо истифода мешуд. Таълиқ дар кишварҳои араб маъмул нашудааст ва хатто баъзе сарчашмаҳои арабӣ аз он беҳабар будаанд.

Дар асрҳои XIII — XIV Ҳоҷа Тоҷиддини Исфahонӣ ва Ҳоҷӣ Абдулҳаи Муншӣ хати шикастаи таълиқро ба вучуд оварданд ва он, азбаски барои зуднависӣ мувофиқ буд (дар зебӣ ҳам аз дигар хатҳо боло меистод), зуд машҳур шуд. Дигар корҳои идорӣ аксаран бо хати шикастаи таълиқ анҷом меёфт. Аз асри XV сар карда, ба сабаби пайдоиши хати ниҳоят зебои настаълиқ, ин хат кам - кам аз истифода баромад.

Азбаски дар таълиқ ва шикастаи таълиқ ҳарфҳо ба ҳам пайваست ва печида навишта мешуданд, хондани онҳо мушкilotи зиёд дорад ва таълиқ барои он гуфтаанд, ки ин хат миёни тавқеъ ва риқоъ муаллақ (овезон) аст. Аҳмад бинни Али Шерозӣ, Абдурахмони Музаҳҳиб, Ҳоҷа Абдулҳаи Муншӣ, Дарвешӣ Балхӣ, Ҳоҷа Ҳиротӣ, Муҳаммад Қозими Исфahонӣ ва бисёр дигарон дар навиштани таълиқ устои комил будаанд.

Девонӣ. Навъе аз хати арабӣ, ки ихтирои он ба муншиёни қаламрави туркҳои усмонӣ вобаста аст. Азбаски девонӣ аз хати таълиқ берун омадааст, бо номи таълиқи девонӣ низ маъмул аст. Девонӣ душворхон аст. Беҳуда нест, ки муҳаққиқон дар бораи он навиштаанд: — Девониро ба ҷуз котиб ва гоҳе донишманди зирак каси дигар хонда наметавонад. Қоидаю қонунҳои девонӣ бори нахуст аз тарафи хаттоти машҳури ин хат — Иброҳими Маниф (нимаи дуҷуми асри XV) ба тартиб оварда шудааст. Баъдтар дар асри XIX Мумтозбеки Хушнавис (дар байни солҳои 1839 — 1861) ва бародарон — Иззат ва Ҳофизи Таҳсин дар такмил ва зебонависи он хидмати зиёд кардаанд.

Девонӣ ду навъ аст: ҳафӣ ва ҷалӣ. Девонии ҳафӣ ва ҷалиро бо сабаби дар навиштани фармонҳо ва коргузориҳои девонхонаи султон истифода шуданаш ҳумоюнӣ ва муқаддас низ

гуфтаанд. Девонии хафӣ бидуни ҳаракат (забар, зер, пеш) ва зинат навишта мешавад. Нуктаҳо, агар як ё дуто бошанд, ба шакли чаҳоркунҷаи дароз ва агар сето бошанд, монанди рақами V румӣ сабт меёбанд. Дар девонии ҷалӣ ҳамаи ҳаракатҳо ва нуктаҳо ҷудо-ҷудо ва ба шакли мутаносиби зебо гузошта мешавад ва байни ҳарфҳою сатрҳо бо нуктаҳои хурд-хурд ороиш меёбад. Девонӣ аз ибтидои пайдоиши худ (асри XV) то солҳои 20-уми асри XX дар Туркия хеле ривҷ дошт ва беҳтарин хушнависони ин хат туркҳо будаанд. Аммо чун туркҳо ба хати лотинӣ гузаштанд, он аз истифода баромад. Ҳоло дар Миср ва дигар кишварҳои араб баъзе қорҳои давлатӣ, хусусан, бахшишҳои милкӣ бо девонӣ навишта мешавнд. Девонӣ дар Эрон ва Осиёи Миёна интишор наёфтааст. Бузургтарин устоди ин хат дар асри XX хушнависи араб — Мустафобеки Ғазлон (ваф. 1938) буд, ки вазифаи хаттоти малики Миср — Фуоди I-ро ба ӯҳда дошт. Мустафобеки Ғазлон девониро хеле такмил дода, ба ҳадди баланди зебоӣ расонидааст. Бинобар ин девонӣ дар Миср бо номи ғазлонӣ шӯҳрат ёфт ва акнун фақат бо ин ном маълум аст.

Настаълик. Ин хат низ эҷодкардаи мардумони Эронзамин аст. Вай дар охири асри XIV ва аввали асри XV ба вучуд омадааст. Қариб ҳамаи тазкаранигорон Миралии хушнависро эҷодгари настаълик донистаанд, ки аксари донишмандони муосир низ ба ҳамин ақидаанд. Чунончи, хаттоти бузурги асри XV Султоналии Машҳадӣ навиштааст:

Насхи таълик гар хафию чалист.
Возеъ-ул-асли Хоҷа Миралист.
То ки будаст оламу одам,
Ҳаргиз ин хат набуда дар олам.
Вазъ фармуд ӯ зи зехни дақиқ
Аз хати насху аз хати таълик.

Аммо ҳоло маълум шудааст, ки настаълик пеш аз Миралии Табрешӣ низ вучуд доштааст ва намунаҳои он боқӣ мондаанд. Шакли нахустини настаълик аз шакли имрӯзааш хеле фарқ мекунад. Хидмати бузурги Миралӣ дар он аст, ки настаъликро ба сурати зебои имрӯзааш дароварда, қонуну қоидаҳои онро ба тартиб овардааст. Ҳамин хидмати Миралӣ сабаб шудааст, ки ӯро возеъ (эҷодкори) настаълик ҳисоб кунанд. Аз байти сеюми Султоналии Машҳадӣ, ки зикр шуд, аз хатҳои насх ва таълик сарчашма гирифтани настаълик (насхатаълик) таъкид ёфтааст. Чунин шарҳи настаъликро то имрӯз гурӯҳе аз донишмандон ҷонибдорӣ кардаанд. Гурӯҳи дигари муҳаққиқони хатшинос настаъликро ҳамчун носеҳи (бекоркунандаю пайгири) хати таълик тавҷеҳ кардаанд, ки ҳар ду ҳам дуруст аст. Дар ҳақиқат, насхатаълик аз он ду хат ба вучуд омада, таъликро аз истифода баровардааст. Чун талаффузи насхатаълик душвор аст, ҳарфи х афтода ба настаълик табдил ёфтааст, ин тарзи талаффуз дар навишт ҳам риоя шудааст.

Настаълик хати зеботарини арабист. Вай дар Эрон, Осиёи Миёна, Афғонистон, Ҳиндустону Покистон интишор ёфтааст.

Настаълик ду шева дошт. Сабки якум ибтидо дар Хуросон маъмул шуд ва он шеваи Чаъфари Табрезист. Сабки дуюм ба Абдурахмони Хоразмӣ тааллуқ дорад, ки ӯ дар дарбори султон Яъқуби Окҷоюнлу (1480 — 1490) хизмат мекард. Сабки Абдурахмони Хоразмӣ дар ғарбу ҷануби Эрон та андозае интишор ёфт, аммо дер давом накард ва шеваи хуросонӣ ҷои онро комилан гирифт.

Бузургтарин хушнависони настаълик, ки ҳар кадом сабки хоси худро доштаанд ва дар тақомули он саҳме гузоштаанд, инҳо Миралии Табрезӣ (ваф. 1447), Чаъфари Тебрезӣ (ваф. 1456), Азҳари Табрезӣ (ваф. 1476), Абдурахмони Хоразмӣ — мутахаллис ба Анисӣ, Султоналии Қоинӣ (ваф. 1509), Султоналии Машҳадӣ (1438 — 1521), Султонмуҳаммади Хандон (ваф. 1502), Султонмуҳаммади Нур (ваф. 1534), Миралии Ҳиравӣ (ваф. 1545), Бобошоҳи Исфahонӣ (ваф. 1588), Миримоди Хасанӣ, Дарвеш Абдии Бухорой (ваф. 1648) ва бисёр дигарон мебошанд.

Шикастани настаълик. Пойдоиши онро ба аввали асри XVII ва ихтирои онро ба шоири он аср Шафео нисбат додаанд. Вале сарчашмаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки Шафео (ваф. 1671) худ хати шикастаро аз Муртазоқулихони Шомлу омӯхтааст. Ба ҳар ҳол Муҳаммад Шафеи Ҳиравӣ (Шафео) аз нахустин касоне, ки шикастани настаълиқро ба сурати зебо даровардааст.

То асри XVII фармонҳову номаҳо асосан бо шикастани таълиқ навишта мешуданд. Азбаски шикастани настаълиқ ҳам дар зуднависӣ ва ҳам дар зебӣ аз шикастани таълиқ бартарӣ дошт, охишта-охишта комилан ҷои шикастани таълиқро гирифт. Шикастани настаълиқ дар китобат намудани асарҳо низ ба қор бурда мешуд.

Шикастани настаълиқ дар аввалҳо хеле содда ва осонхон буд, зеро он фақат бо чанд ҳарфи шикастааш (нун, ёо, дол ва монанди инҳо) аз таълиқ фарқ мекард. Аммо баъдтар ба он баъзе унсурҳои шикастани таълиқ дохил шуд, ки боиси душвории шикастани настаълиқ гардид. Баъзе котибону муншиён (иншонависон) нуқтаи ҳарфҳоро намегузоштанд. Қор ба дараҷае расид, ки ҳатто дар баъзе матнҳо қариб ягон нуқта дучор намешуд. Хондани чунин матнҳо заҳмати бисёрро талаб мекард. Дар гузашта аз осори адибони тоҷик девони Мирзо Бедилро бо хати шикастани настаълиқ навиштан расм шуда буд. Ин қор фаҳмидани шеъри Бедилро, ки бо сабки душворписанди хос эҷод шуда буд, боз ҳам душвор мегардонд, зеро хондани матн аз фаҳмидани он камтар вақт талаб намекард.

Дар инкишофи тақомули хати шикастани настаълиқ хушнависи машҳури асри XVIII Эрон — Дарвеш Абдулмачиди Толиконӣ (ваф. 1772) хизмати зиёд кардааст. Хатшиносон чунин

акида доранд, ки то имрӯз хати шикастаро касе мисли ӯ олий нанавиштааст. Ҳамон шеваи Дарвеш Абдулмачиди Толиқонӣ то ҳоло давом дорад.

Хати арманӣ соли 403 аз тарафи донишманди бузург ва равшангари тавонои арман Месроп Маштотс (солҳои 362-440) тартиб ёфтааст. Маштотс ҳангоми тартиби алифбо ба хати юнонии византиягӣ такъя карда бошад ҳам, аз хати оромӣ низ баҳраҳо гирифтааст. Ин акидаро монандии шакли бисёр ҳарфҳои арманӣ, юнонӣ ва оромӣ тасдиқ карда метавонад. Ҳамчунон тартиби ҳарфҳои алифбои арманӣ бо тартиби ҳуруфдар алифбои юнонӣ як хел аст.

Алифбои арманӣ дар ибтидо аз 36 ҳарф иборат буд, ки 22-тои он ба монанди ҳарфҳои юнонӣ садои якхеларо ифода мекарданд ва 14-тоаш танҳо барои ифодаи овозҳои хоси забони арманӣ пешбинӣ шуда буд. Алифбои арманӣ қариб ҳафтсад сол бидуни дигаргунӣ мавриди истифода буд ва ин ҳолат нишон медиҳад, ки эҷодгари он Месроп Маштотс ҳангоми тартиб додани алифбо сохти забони арманиро хеле амиқ ҳамаҷониба омӯхта, хусусиятҳои нозуки онро ба назари эътибор гирифтааст. Чунон ки муҳаққиқони хат шаҳодат медиҳанд, алифбои Маштотс хусусиятҳои овозии забони арманиро пурра ва дақиқ сабт намуда, яке аз алифбоҳост, ки дар асоси хати юнонӣ ба вуҷуд омадааст. Ин аз хидмати бемонанди Маштотс барои илму фарҳанги халқи арман гувоҳӣ медиҳад. Танҳо дар асри XII ба алифбои арманӣ боз се ҳарфи дигар изофа гардид, ки барои ифодаи овозҳои махсуси забони арманӣ тартиб дода шудаанд. Ҳоло алифбои арманӣ дорои 39 ҳарф аст.

Бояд дар назар дошт, ки арманиҳо пеш аз асри V ҳам аз хату алифбо истифода мекарданд. Ҳанӯз дар миёнаи ҳазорсолаи якуми пеш аз милод нахустин давлатҳои арманиҳо ба вуҷуд омада буданд. Дар замони ҳукумати сулолаи Арташе-сҳо (асри II пеш аз милод) давлатдорӣ ва илму фарҳанги халқи арман хеле пеш рафта, нашъунамо ёфт.

Донишмандон тахмин кардаанд, ки дар ин давра арманиҳо ба сабаби набудани алифбои хоси худ аз хату алифбои давлатҳои ҳамсоя истифода бурдаанд: дар шарқ хати форсиро ва дар ғарб хати юнониро. Соли 301 (баъд аз милод) дар Арманистон дини насронӣ расман қабул гардид ва соли 369 калисои арманӣ ба истиқлол расид, зеро қариб 70 сол арманиҳо ибодати диниро ба забони юнонӣ иҷро мекарданд. Дар ин давра Арманистон зери фишори дутарафаи Византия ва Эрон қарор гирифт ва кор ба ҷое расид, ки соли 387 Арманистони ғарбӣ зери таъсири Византия даромад ва дар ин ҷо аксари рӯҳониён шахсони юнонӣ буданд, мардумро ба дини насронӣ даъват мекарданд ва аз хати юнонӣ истифода мебуданд. Дар қисмати шарқи Арманистон, ки зери нуфузи Сосониён қарор дошт, ҳукуматдорон мекӯшиданд, ки дини зардуш-

тиро паҳн кунанд ва хати форсии оромӣ ҷорӣ гардад. Мардуми арман ба муқобили истилогарон ба набарди хунии озодихона бархост. Вай меҳост, ки ватанаш озодии сиёсӣ ба даст оварад, маданият, ибодати динӣ ва хату алифбои хешро аз зери таъсири бегонагон берун оварад. Барои ин хату алифбои худро доштан лозим буд, то китобҳои зарурӣ ба забони модарӣ тарҷума шавад, хидмати калисо ба забони арманӣ сурат гирад. Ҳамин шароит ва ҳамин мақсадҳо яке аз бузургтарин фарзандони халқи арман Местоп Маштотсро водор намуд, ки ба ихтирои хати арманӣ камар баста, онро ба хубтарин ваҷҳе амалӣ гардонад. Қори Месроп аз тарафи шоҳ Врамшапук ва роҳбари олии калисои арманӣ Католикос Саак ҳимояту пуштибонӣ дид ва дар тамоми Арманистон ҷорӣ гардид, дар масъалаи таҳаввули забони арманӣ ва муттаҳидии мардуми арман роли бузург бозид. Аз ин ҷост, ки асри V дар таърихи арман чун садаи тиллоии рушди фарҳангу адабиёти арман шӯҳрат дорад. Маҳз дар ҳамин сада Сааки номбурда мактаби тарҷумониро асос гузошт, ки ба забони арманӣ т¹арманичк ё худ сурб т¹аргаманичк (тарҷумонҳои муқаддас) гуфта мешуд. Аҳли ин мактаб шоҳкорҳои адаби юнониро ба забони арманӣ гардониданд, аз забонҳои сурёний ва юнонӣ Инчилро ба арманӣ тарҷума карданд ва амсоли ин корҳои муҳимро анҷом доданд.

Қадимтарин ёдгорҳои хати арманӣ аз асри V боқӣ мондаанд.

Хати гурҷӣ дар Гурҷистон истифода мешавад. Ин хат дар асоси хати оромии паҳлавӣ бо истифода аз хати юнонии византиягӣ ба вучуд омадааст. Хати гурҷӣ ду навъ буд, ки хутсури (хати калисоӣ) ва мхедрули (хати низомӣ) мегуфтанд. Хутсури дар навбати худ ду навъ дошт: ҳарфҳои калон (асо-мт¹ аврули) ва ҳарфҳои хурд (нусха). Нахуст асо-мт¹аврули ба вучуд омад, ки 37 ҳарф дошт. Аз асо-мт¹ аврули навъи нусха-хутсури пайдо шуд. Нусха-хутсури аз 38 ҳарф иборат буд. Аз нусха-хутсури навъи мхедрули эҷод гардид, ки дар ибтидо 38 ҳарф дошт, дар асри XVIII аз 40 ҳарф иборат буд. Алифбои ҳозираи гурҷӣ, ки аз 33 ҳарф иборат аст, бештар ба навъи мхедрули монанд аст.

Қадимтарин ёдгориҳои хати гурҷӣ ба асри V (баъд аз м¹лод) тааллуқ доранд. Вале донишмандон ақида доранд, ки қадимтарин намунаи хати гурҷӣ дар асрҳои V — IV пеш аз милод ихтироъ шудааст, аммо мхедрули, ки нисбатан дертар ба вучуд омадааст, қарибҳои соли 300 (баъд аз милод) дар замони нахустин подшоҳи гурҷӣ П¹арнаваз эҷод гардидааст.

Пайдоиши хат бо пайдоиши давлат рабитаи узвӣ дорад. Нахустин давлатдорӣ дар Гурҷистон дар миёнаи ҳазорсолаи якум пеш аз милод ба вучуд омадааст. Давлат бе хат вучуд дошта наметавонад. Гурҷиҳо то пайдоиши хати ҳудашон аз хати оромӣ истифода мебардаанд. Баъди қабули дини насронӣ аз тарафи гурҷиҳо (соли 337 баъд аз милод) дар Гурҷис-

тон нуфузи хати юнонии византиягӣ афзудан гирифт. Дар натиҷа, алифбои гурҷӣ ба таҳаввули миқдорию сифатии зиёд дучор омад. Чунон ки гуфтем, миқдори ҳарфҳои алифбои гурҷӣ гоҳе кам гоҳе зиёд мешуд, зеро дар ҳар давраи замон кӯшиш карда мешуд, ки хат ҳар чӣ бештар ба сохти овозии забони халқ наздиктар бошад ва онро дақиқтар инъикос намояд. Аз ин сабаб, ҳарфҳои зиёдатӣ аз алифбо хориҷ ва ҳарфҳои нав дохил карда мешуд.

Шакли ҳарфҳои алифбои гурҷӣ низ ба дигаргунии қобили мулоҳиза дучор гардида, торафт суфтатару зеботар мешуд. Баъзе ҳарфҳо шакли худро то ба дараҷаи шинохтанашаванда тағйир додаанд, ки ба шакли аввалаи худ ҳеҷ монандӣ надоранд. Масалан, садои *Х* дар асри V ба шакли *չ* (монанди ҳо-и арабӣ) навишта мешуд, дар асри XI шакли *՝* -ро дар асри XV шакли хати миҷморак (*ս*) -ро гирифт ва ҳоло чунин навишта мешавад: *ճ*

Хати славянӣ-русӣ. Халқҳои славян дар қарнҳои X—XI милодӣ сохти авлодиرو аз сар меғузaronиданд ва то ин давра мисли дигар халқҳо, ки ба ҳамон дараҷаи тараққӣ буданд, барои шумур, фарқ кардани ашъёи шахсӣ ё қабила фол ва амсоли инро ҳамчун як навъи соддаи хат истифода мебуданд, ки он дар сарчашмаҳои адабӣ бо номи «черт и рез» зикр ёфтааст. Дар асрҳои VII—VIII нахустин князҳои славянӣ ба вучуд омаданд, ки аз сохти нави ҷамъиятӣ — феодализм дарак мебуданд. Чунончи, соли 623 қабилаҳои морав тахти ҳукумати Само муттаҳид шуданд. Дертар давлати чехҳо ва булғорҳо ба вучуд омад. Дар ин давра муносибатҳои тиҷоратӣ мадании славянҳо бо Византия вусъат ёфт.

Баробари ташкили нахустин давлатҳои феодалӣ, барои корғузори ва пеш бурдани корҳои давлатӣ зарурати ба тартиб овардани системаи хат пеш омад. Дар ин давра ҳамсояҳои славянҳо соҳиби хатҳои мукамал буданд ва славянҳо яке аз он хатҳоро қабул карда метавонистанд. Хусусан, муносибати мустаҳками тиҷоратӣ маданӣ бо Византия мусоидат кард, ки славянҳо хати ҳарфӣ - овозии юнониро қабул кунанд. Баробари хати юнонӣ аз хати латинӣ низ истифода мебуданд. Хатҳои юнонӣ ва латинӣ ҳамаи овозҳои забони славянро ифода карда наметавонистанд. Бинобар ин, славянҳо бо мурури замон барои сабти садоҳои махсуси забони худ ҳарфҳои нав ихтироъ намуданд. Ин ходиса бидуни назорати давлат ва шахсонӣ ҷудогона ба вуқӯъ пайваست. Баъдтар дар асри IX, вақте славянҳо дини насрониро ба таври оммавӣ қабул карданд, ду навъи хати славянӣ ба вучуд омад.

Дар бораи ин ки халқҳои славян ва, аз он ҷумла, мардуми рус пеш аз қабули дини насронӣ (християнӣ) хату алифбо доштанд, ғайр аз сарчашмаҳои славянӣ, баъзе муаллифони араб ва тоҷику форс, чун Ибни Фазлон, Ал - Масъудӣ, Ибни

Надим, Ибни Хурдодбех, Фахриддин низ маълумот додаанд. Масалан, дар навиштаҷоти Ибни Надим вомехӯрем: шахсе ба ӯ хикоят кардааст, ки яке аз князҳои Кавказ соли 987 ӯро ба назди подшоҳи русҳо фиристодааст ва он шахс тасдиқ кардааст, ки русҳо соҳиби хат ҳастанд ва онро дар рӯи чӯбҳо нақш мекунанд. Он сафир намунаи дар чӯб нақшкӯфтаи хати русиро ба Ибни Надим нишон додааст. Ибни Надим шакли он хатро дар асари худ сабт намудааст, вале онро то кунун касе хонда натавонистааст.

Хати русии ҳозира аз хати славянии кириллица ибтидо ғрифта, дар натиҷаи таҳаввулу тақомули беш аз ҳазорусадсола ба сурати имрӯзааш даромадааст.

Хати славянӣ ба ду чудо мешуд: хати глаголи ё глаголица ба ғаъолияти бародарон Кирил (826 — 869) ва Мефодий (820—885) алоқаманд аст. Кирилл ва Мефодий дар шаҳри Солунъ (Салоникии имрӯза), ки қисми аҳолиашро славянҳо ва қисми дигарашро юнониҳо ташкил медоданд, дар оилаи ходими ҳарбии византиягӣ ба дунё омадаанд. Онҳо булғор будаанд, чунки мувофиқи ривоятҳо падарашон булғор будаасту модарашон юнонӣ. Кирилл баъди вафоти модар ба пайтахти Византия — шаҳри Константинополь кӯчида, бисёр илмҳои замонаро аз худ кардааст. Вай забонҳои славянӣ, юнонӣ, латинӣ, арабӣ ва ибрӣ (яхудӣ)-ро хуб медонистааст. Дар ин ҷо Кирилл ба дарбор наздиқӣ пайдо мекунад ва ҳукуматдорону рӯхониён ӯро чун сафири Византия ба назди халқҳои ҳамсоя мефиристоданд ва ӯ дини насрониро тарғиб мекард. Бо ин мақсад вай солҳои 50 - уми асри IX ба Булғория ва Сурия, солҳои 60 - ум ба Қрим сафар кардааст.

Соли 862 князи Моравия — Ростислав аз императори Византия — Михаил хоҳиш мекунад, ки якчанд шахсро ба Моравия фириштад, то ба забони мардуми маҳаллӣ ташвиқоти динӣ бурда тавонанд. Михаил ин даъватро қабул карда, Кирилл ва Мефодийро ба Моравия мефириштад. Дар ин сафар Кирилл ва Мефодий дар асоси хати византиягӣ хати славяниро сохта, бисёр китобҳои диниро ба славянӣ тарҷума карда, бо он хат сабт менамоянд. Аз ин рӯ, соли 863 соли пайдоиши кириллица дониста мешавад. Ин кори бародарон Кирилл ва Мефодий ба рӯхониёни пайрави дини католикӣ намефорад, зеро онҳо ба забони славянӣ иҷро кардани ибодатҳои диниро нодуруст шуморида, кӯшиш мекарданд, ки китобҳои славяниро аз байн бардоранд. Онҳо чандин бор китобҳои ба славянӣ навишташударо мансӯх эълон карданд. Аммо ба ин мамонатҳо нигоҳ накарда, хат ва маданияти славянӣ пеш рафт, таракқӣ кард. Дар охири асри IX ва аввали асри X Булғория маркази хати славянӣ шуд. Соли 894 подшоҳи Булғория — Симеон забони славяниро чун забони расмӣ қалисои Булғория эълон кард. Дар асри XI Руси Киевӣ ба маркази хату адабиёти славянӣ табдил ёфт.

Дар масъалаи ин ки Кирилл кадоми ин хатхоро ихтироъ кардааст, дар байни олимони фикрҳои мухолиф мавҷуд аст; гуруҳе бар онанд, ки глаголицаро Кирилл ва кириллицаре шоирди ӯ Климент Охридский ихтироъ кардаанд; гуруҳи дигар ба хулосае омадаанд, ки кириллицаро Кирилл соли 863 ва глаголицаро соли 886 шогирдони Кирилл ва Мефодий, аз ҷумла, Климент дар асоси кириллица ба вуҷуд овардаанд.

Дар ибтидо кириллица 38 ва глаголица 38 — 39 ҳарф дошт, баъдтар ин миқдор мутаносибан ба 40 ва 43 ҳарф расид. Хулосае омадаанд, ки кириллицаро Кирилл соли 863 ва глаголицаро 22 ҳарфи византиягӣ (юнонӣ) ташкил медоданд. Кириллица 19 ҳарфи нав дошту глаголица 18.

Дар ҳар ду хат номи ҳарфҳо ва тартиби онҳо як хел буд. Фақат шакли ҳарфҳо фарқ дошт, яъне шакли ҳарфҳои глаголица назар ба кириллица хеле душвор сохта шуда буд. Мо ин ҷо 31 ҳарфи ҳозираи алифбои русиро, ки дар кириллица ҷой ном доштанд, зикр мекунем: а — аз; б — бука; в — веда; г — глаголь; д — добро; э(е) — естӣ; ж — живите; з — земля; и — иже; к — како; л — люди; м — мыслете; н — наш; о — он; п — покой; р — рцы; с — слово; т — твердо; у — ук; ф — фрет; х — ха; ц — цы; ч — червь; ш — ша; щ — шта; ъ — ер; ы — еры; ь — ерь; ю — ю; я — я; е — е (йотбарсар).

Аз инҳо ҳарфҳои п, ч, ш аз хати ибрӣ (яхудӣ) гирифта шудаанд; ц - цы ва ч — червь аз «паде» - и ибрӣ, ки ҳам ц ва ҳам ч талаффуз мешуд, ш — ша аз «шин». Дигар ҳарфҳои иловагии хоси славянӣ дар асоси эҷодкорона тағйир додани шакли ҳарфҳои юнонӣ ва ба ҳам пайвастании ҳарфҳои кириллица ба вуҷуд омадаанд.

Кириллица ва глаголица мисли хати юнонӣ рақамро низ ифода мекарданд (айнан ҳамин хел хусусият дар хати арабӣ мавҷуд аст ва бо номи «абҷад» маълум аст). Аммо ифодаи рақамҳо дар ин ду навъи хат каме фарқ дошт. Дар глаголица 28 ҳарфи нахустин (онҳо хоҳ юнонӣ бошанд, хоҳ славянӣ) арзиши шуморагӣ доштанд. Дар кириллица рақамҳои 6, 90, 900 бо ҳарфҳои славянӣ ишора мешуданд, чунки се ҳарфи ин рақамхоро ифодакунандаи юнонӣ ба хати славянӣ дохил нашуда буданд.

Глаголица дар асрҳои X — XI дар байни славянҳои ҷанубӣ ва қисман дар байни славянҳои шарқӣ паҳн шуд. Вале ривоҷи ин хат дар байни славянҳои шарқӣ дер давом накард. Дар асри XII славянҳои шарқӣ расман дини насрониро қабул карданд ва кириллицаро хати асосии худ қарор доданд. Глаголицаро бештар славянҳои ҷанубу ғарбӣ истифода мебуданд, зеро онҳо пайрави дини католикӣ буданд ва бо ин кор зиддияти худро нисбат ба славянҳои шарқӣ нишон додани мешуданд.

Хати русӣ ҷаҳор намуд доштааст. Намуди аввалро устав меғӯянд ва он қадимтарин намуди хати русӣ буда, то асарҳои XV — XVI мавриди истифода қарор дошт. Дар устав ҳар

харф чудо ва ба шакли зебо навишта мешуд. Харчанд хонда-наш осон буд, навиштанаш мушкилихо дошт, инчунин, байни калимахо фосила гузошта намешуд, ихтисорот ниҳоят кам буд.

Намуди дуюмро нимустав (полуустав) мегӯянд, ки аз асри XIV сар карда инкишоф ёфт. Навишти нимустав содда буд, камтар хусусиятҳои геометрии дошт, ихтисорот бештар истифода гардида, аломати задаро зиёдтар мегузоштанд. Харфҳои чопӣ аз замони Иван Федров то Петри I ба шакли нимаустав маъмул буданд.

Намуди сеюми хати русӣ тундनावис (скоропис) ном дошт, ки аз миёнаи асри XIV паҳн шудан гирифт ва ин намуд аслан дар корҳои дипломатӣ, идоравӣ ва бозоргонӣ истифода мешуд. Ин намуд ба навишти пайвастаи харфҳо ва истифодаи хеле зиёди хатҳо, ки аз сатр болову поин мерафт, фарқ мекард.

Намуди чорум вязь буда, барои ороиши сарлавҳаҳо истифода мешуд. Ин намуд дар охири асри XIV ба вучуд омадааст. Харфҳову калимаҳои вязь ба таври ороишӣ пайваста ва ҷойҳои холӣ бо ҳар гуна зебу зинат ороста мешуд.

Қадимтарин ёдгори хатҳои славянии кириллица ва глаголица ба даҳсолаи охири асри IX тааллуқ дорад ва он навиштаҷотест, ки дар шаҳри Преслава аз калисои шоҳи булғор Симеон (ҳукмронияш 893 — 927) ба даст омадааст. Чандин навиштаҷоти хати кириллӣ, ки ба асрҳои X — XI нисбат дода мешаванд, аз шаҳрҳои гуногуни Россия (Смоленск, Новгород ва ғайра) ёфт шудаанд (ниг. расми 23). Аммо ин ёдгориҳо бидуни сана мебошанд. Соли 1950 аз Добручи Румыния навиштаҷоте пайдо шуд, ки соли 943 бо хати кириллӣ ва забони булғорӣ сабт шудааст, ки санаи навишта шуданаш низ маълум аст. Ин қадимтарин навиштаҷоти хати кириллии санадор мебошад.

Ба воситаи хатҳои кириллица китобҳо низ менавиштанд, ки нусхаҳои асарҳои дар асрҳои X — XI китобатшуда гувоҳи ҳоланд. Чунночи, соли 1056 бо супориши Остромир ном ҳокими Новгород китоби «Инҷили Остромир» бо хати кириллица навишта шудааст. Ё ки нусхаи хаттии «мачмӯаи Святослав», ки барои князи рус Святослав аз мақолаҳои пандомӯз тартиб ёфтааст, ба солҳои 1073 ва 1076 тааллуқ дорад. Китобҳои бо хати глаголица навишташудаи асрҳои X — XI низ ба даст омадаанд ва онҳо нишон медиҳанд, ки то асри X санъати китобат ва хушнависӣ дар Руси Қадим роҳи дуру дарози такомулро тай кардааст.

Кириллица дар Моравия ба вучуд омада, бештар дар байни славянҳои шарқӣ интишор ёфт. Славянҳои шарқӣ аз глаголица низ истифода мебуданд. Аммо бо мурури замон кириллица глаголицаро аз байни славянҳои шарқӣ тамоман танг карда бароварда ва аз асри XII пурра ҷои онро гирифт. Аз кириллица хатҳои русӣ, булғорӣ, македонӣ ва сербу хорватӣ пайдо шуданд.

Чунон ки зикр шуд, хати русӣ аз хати славянии кирил-лица ба вучуд омадааст. Вай баробари вусъату тараққи за-бони русӣ такмил меёфт. Чараёни такомули хати русӣ то асри XVIII ба тарзи стихиявӣ ба амал меомад. Дар ин давра баъ-зе ҳарфҳо шакли худро тағйир доданд, баъзе ҳарфҳо аз алиф-бо хориҷ шуданд. Баъди ба сари кор омадани Пётри I ин ча-раён зери назорати давлат гирифта шуд. Пётр солҳои 1707—1710 ислоҳоти хат гузаронд. Дар замони Пётр нӯҳ ҳарфи алиф-бо барои ифодаи садоҳои забони русӣ истифода бурда наме-шуданд. Ин ҳарфҳо аз алифбо бароварда шудаанд: пси (пс), кси (кс), фита (*th p*), ижица (и), омега («о» и дароз), яке аз ду и-и кириллица (и — иже), яке аз ду «з» (зло — зем-ля), ять (ъ — е), юси хурд (эн-и димоғӣ). Пётр алифбои граж-дани русиро аз назар гузаронида, шаклҳои душвори ҳарф-хоро хат зада, шаклҳои содаи онҳоро қобили қабул доништа-аст (расми 24).

Ислоҳоте, ки Пётр дар соҳаи хату алифбо гузаронд, бо вучуди нопурагӣ аҳамияти бузурги амалӣ дошт. Вай зарурати такмили алифборо пеш гузошт. Солҳои 1735, 1738, 1758 Ака-демияи улуми Россия низ дар хати русӣ ислоҳоти ҷузъӣ да-ровард. Мувофиқи ин ислоҳот баъзе ҳарфҳои зиёдати баро-варда ва тарзи навишти баъзе ҳарфҳо тағйир дода шуд.

Баъди ғалабаи инқилоби Октябр Ҳукумати Шӯравӣ дар бораи ислоҳ ва демократикунонии хати русӣ солҳои 1917—1918 қонун баровард. Дар арафаи инқилоб ҷаҳор ҳарф буд, ки барои забони русӣ ба кор намерафт: яке ду «и», «фита», «ижица», «ять» ва онҳо бо декрети Совети Камиссарони Халқ аз 10 октябри соли 1918 аз алифбо бароварда шуданд. Му-вофиқи ин декрет истифодаи ҳарфҳои ер (ъ) ва ерь (ъ) низ муайян карда шуд. Ин ду ҳарф ҳанӯз дар асри XIII садои худ-ро гум карда, чун аломатҳои сакта ва мулоим истифода ме-шуданд. Махсусан, аломати сакта дар охири калимаҳо зиёд навишта мешуд, ки зиёдати буд. Аз охири калимаҳо партоф-тани «ер» (ъ) борҳо ба миён гузошта шуда бошад ҳам, то Инқилоби Октябр амалӣ нагардид. Бо декрети 10 октябри соли 1918 навиштаи баъзе суффиксҳо низ такмил дода шуд.

Ҳоло хати русӣ 33 ҳарф дорад, ки қариб ҳамаи хатҳои мардуми ҶДМ дар асоси он сохта шудаанд. Фақат алифбои латышӣ, литвонӣ ва эстонӣ хати лотинӣ буда, гурчиҳо ва ар-маниҳо хати қадимаи худро нигоҳ доштаанд.

Хати лотинӣ аз номи қabilaҳои лотин, ки дар Рим ва ат-рофи он мезистанд, гирифта шудааст. Римӣҳо яке аз он қа-bилаҳои лотин мебошанд. Дар байни ин қabilaҳо дар асрҳои VIII—VII пеш аз милод хат ба вучуд омадааст. Он вақт Рим зери таъсири саҳти колонияҳои юнонӣ афтода буд. Бинобар ин, хати лотинӣ низ маҳз дар ҳамин давра бо таъсири бево-ситаи хати юнонӣ шакл гирифт, ки чун хати юнонӣ хати ҳар-фӣ-овозист. Вай дар ибтидо 20-21 ҳарф дошт (дар асрҳои

VI — V пеш аз милод), аммо оҳиста-оҳиста барои ифодаи баъзе садоҳои хоси забони лотинӣ ҳарфҳои нав ихтироъ гардиданд, ки адади онҳо дар охир ба 26-то расид: A, B, C, E, F, G, Z, H, I, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, U, V, W, Y, X.

Хати лотинӣ дар ҳаёти маданияи халқи тоҷик низ нақши муайян дорад. Вай аз соли 1930 то соли 1940 бо иловаи ҳарфҳои ишораткунандаи садоҳои хоси забони тоҷикӣ Z (ж) Ī (ӣ), ĩ (ӣ), с (с) чун алифбои тоҷикӣ хидмат кард.

Тағйир додани хату алифбое, ки тайи сздаҳ садсола ба халқ хидмат дошт, хиёнатест ба он халқ. Халқе, ки адабиёти хаттии беш аз ҳазорсола дошт, дар қатори халқҳои тамоми бе хату алифбо қарор гирифт ва ба саводомӯзӣ сар кард. Дар кишваре, ки илму адабиёташ ҳақониёнро тасхир карда буд, курсҳои маҳви бесаводӣ ташкил гардиданд. Пайванди мардум бо гузаштаи пурифтихораш ба якбора гусаст. Садсолаҳо мебоястӣ, то адабиёти беадади ба он хат бо дастони садҳо ҳазор бузургон сабтёфта ба хати нав баргардону чоп гардад.

Ин зарбаи ҷоннок бас набуд, ки дере нагузашта боз ба тағйири хат даст заданд. Ин дафъа хати русиро ба гардани халқи тоҷик бор карданд. Аслан қабули хати лотинӣ сиёсатбозие беш набуд. Вай заминаву зинае буд барои қабулдани хати русӣ, зеро якбора аз хати форсӣ ба хати русӣ гузаштан мардуми саросар мусулмонро ба шӯр оварда метавонист.

Дар ин давра комиссияи махсуси умумииттифокии ислоҳи хат амал мекард, ки ба ҳамаи ҷорабиниҳои ин соҳа бевосита роҳбарӣ менамуд, фикру мулоҳизаҳои мардумро мавриди муҳокима қарор медод ва ҳулосаҳо мебаровард. Ин комиссия бо номи «Письмо» («Хат») журнале нашр мекард, ки ҳамаи масъалаҳои марбутро дар саҳифаҳои худ равшан месохт.

Баробари комиссияи умумииттифоқӣ дар ҳар ҷумҳурӣ низ комиссияҳои махсус қор мебуданд, Баъди муҳокимаи васеъ ва ҷамъбасти он соли 1940 тоҷикон бо иловаи шаш ҳарфи хоси садоҳои тоҷикӣ (ӣ, ғ, қ, ў, ҳ, ҷ) дар асоси хати русӣ алифбои нави тоҷикиро қабул карданд. Дар аввал ба алифбои тоҷикӣ ду ҳарфи хоси забони русӣ (щ ва ы) дохил нашуда буданд ва онҳо танҳо соли 1954 ба алифбои тоҷикӣ дохил гардиданд. Ҳарфҳои русӣ ҳам дар тоҷикӣ ва ҳам русӣ, асосан, як вазифаро иҷро мекунанд, яъне ҳар ҳарф садои якхелаи русӣ ва тоҷикиро сабт менамояд. Фақат функцияи аломати сакта (ъ) дар забони тоҷикӣ васеъ гардид. Вай баробари ин, ки аломати сактаро нигоҳ медорад, ба вазифаи ҳамсадои ҳалкӣ низ меояд (баъд, аъло). Ҳамсадои ҳалкӣ ъ аслан хоси тоҷикӣ нест. Вай танҳо дар калимаҳои иқтибосии арабӣ вучуд дорад. Овози пасизабонии ҳамза низ дар баъзе калимаҳои иқтибосии арабӣ вучуд дорад, ки вазифаи онро низ ҳарфи ъ иҷро менамояд (дар калимаҳои монанди таъмин, таърих, мӯъмин, масъала, масъул, чуръат).

Мувофиқи маълумоти ба аҳли илм маълум бори нахуст ба жори чоп ҳунармандони Корея ноил гардиданд. Онҳо матнро дар руи чӯб нақш карда, баъд ба қоғаз мезаданд. Ин усули чодро истилография (яъне гравюра дар чӯб) мегӯянд. Аввалин китобе, ки бо ин усул дар Корея байни солҳои 704 — 751 ба вучуд омадааст, дар рӯи дувоздах чӯб нақш ёфтааст.

Давраи нави таърихи чопи китоб аз солҳои 40-уми асри XV сар шуд ва бо номи Гутенберг алоқани зич дорад, ки ӯ соли 1441 дастгоҳи чопи китоб сохт. Усули кори Гутенберг — усули набор (ҳарфчинӣ) ба ҳамаи кишварҳои Аврупо интишор ёфт. Нахустин китоби чопӣ дар Италия соли 1465, дар Чехославакия ва Швейцария соли 1468, дар Нидерландия соли 1469, дар Франция соли 1470, дар Польша ва Венгрия соли 1473 дар Англия соли 1477 пайдо шуд. Китобҳои чопии славянӣ низ аввалин бор дар охири асри XV дар Краков аз тарафи Швайпольт Фиол интишор ёфтанд. Аммо чопи китоб дар Россия бо номи Иван Фёдоров (1510 — 1583) алоқаманд аст. Иван Фёдоров дастгоҳи чоп сохта, солҳои 1563 — 1564 ҳамроҳи Пётр Мстиславец «Апостол» ном китобро чоп кард, ки ин аввалин китоби чопии русӣ ба шумор меравад.

Усули чопи типографӣ соли 1798 дар Германия аз тарафи А. Зенфельдер ихтироъ гардид. Вай соли 1806 дар Мюнхен устохонаи типографӣ сохт. Ин хел устохонаҳо дар Парижу Петербург соли 1816 ва дар Лондон соли 1822 ба вучуд омаданд. Мошини чоп низ дар аввалҳои асри гузашта (соли 1811) сохта шуд.

Дар аксарияти мамлакатҳои Шарқ дастгоҳҳои чоп баъди нуфузи аврупоиён ба ин мамлакатҳо пайдо шуданд. Аввалин китобҳои тоҷикӣ дар Ҳиндустон дар охириҳои асри XVIII ба табъ расидаанд, зеро аз ин вақт сар карда, англисҳо дар Ҳиндустон якчанд чопхона сохтанд, ки дар онҳо китобҳо бо усули литографӣ (чопи сангӣ) нашр мекарданд. Машҳуртарин матбааҳои Ҳиндустон, ки китобҳои тоҷикию форсиро интишор менамуданд, дар шаҳрҳои Лакхнав, Калкутта, Бамбай ва Конпур мавҷуд буданд. Қариб ҳамаи китобҳои тоҷикию форсӣ, ки чопи сангӣ шудаанд ва имрӯз вучуд доранд, маҳз дар матбааҳои Ҳиндустон сурат гирифтаанд.

Баъди Осиёи Миёнаро забт кардани Россия (соли 1868) дар шаҳрҳои Хева (соли 1874), Тошканд (соли 1888), Самарканд (соли 1894), Бухоро (соли 1901), Андиҷону Кӯқанд (соли 1904) ва баъзе шаҳрҳои дигар низ матбааҳои литографӣ сохта шуданд, ки баъзе асарҳои бадеӣ ва китобҳои диниро «ба зевари табъ ороставу пироста» гардондаанд. Дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза то инқилоби Октябр ҷон матбаа вучуд надошт.

Вале миқдори китобҳои дар ин матбааҳо чопшуда хеле кам ва иқтидори он матбааҳо ночиз буд. Бинобар ин, дар

Осиёи Миёна то инқилоб шакли асосии китобсозӣ ҳамон шакли дастнавис ба шумор мерафт. Аз ин сабаб китобҳо танҳо дастраси доираи ниҳоят ками одамон қарор мегирифтанд.

АЛОМАТҲОИ КИТОБАТ

Аломатҳои китобат бахши махсуси аломатҳоро ташкил медиҳанд. Онҳо ба ягон системаи хат дохил намешаванд. Аломатҳои китобат гуфторро ба рукнҳо ҷудо мекунанд, оҳанги онро ва ё хусусиятҳои маъноии онро нишон медиҳанд. Масалан, нуқтаву вергул барои гуфторро ба ҷумлаҳо, ҷумлаҳоро ба рукнҳо ҷудо кардан, саволу хитоб барои оҳанги ҷумлаҳоро нишон додан хидмат мекунанд. Аломати нохунак (« ») нишон медиҳад, ки гуфтори касе айнан иқтибос шудааст; аломати тире (—) дар дохили ҷумла шарҳу тафсири калима ё ибораро далолат мекунад, ки дар чунин мавридҳо ба ҷои он калимаи «яъне» гузоштан мумкин аст (монанди, Алӣ-бародари ман - омад; Алӣ, яъне бародари ман, омад). Фосилаи байни калимаҳо ва сархат низ вазифаи аломатҳои китобатро иҷро менамояд, яъне нутқро ба пораҳои хурду калон ҷудо мекунад.

Ҳарчанд ки дар хатҳои аксӣ истифодаи аломатҳои китобат зарур набуд, дар хатҳои калимавӣ, ҳиҷоӣ ва ҳарфӣ низ дар ибтидо қариб аз аломатҳои китобат истифода намешуд. Аниқтараш ҳанӯз аломатҳои китобат вуҷуд надошт. Дар ҳамаи ин хатҳо калимаҳо паи ҳам ва пайваста навишта мешуданд, ки фаҳмидани матнро душвор мегардонд.

Дар давраҳои аввал дар хатҳои фаниқӣ, юнонӣ, лотинӣ ва дигар хатҳои ҳарфии овозӣ калимаҳоро аз якдигар ба воситаи хатча ва ё нуқта ҷудо мекарданд. Ин ҳолат дар хатҳои лотинию славянӣ то асрҳои миёна боқӣ монд. Аммо баробари рушди интишори зуднависӣ ҳарфҳои калима пайваست навишта шуданд ва ин имкон дод, ки барои ҷудо кардани калимаҳо дар байни онҳо фосила гузошта шавад. Оҳиста - оҳиста ин қоида барои ҳамаи хатҳои ҳарфии овозӣ шартӣ зарурӣ шуда монд. Дар асрҳои VIII — XI дигар аломатҳои китобат низ ба вуҷуд омада, мавриди истифода қарор гирифт, вале дар масъалаи истифодаи онҳо қоидаи муайян вуҷуд надошт, вазифаи вергулро аломати шаклан ба аломати савол монанд иҷро мекард, вазифаи нуқтавергулро як нуқта ва ё ду нуқта, вазифаи нуктаро нуқтавергул иҷро мекард. Нуқта ҳамчун ҷудокунадан ҷумлаҳои гуфтор аз асри XII сар карда мавриди истифода қарор гирифт. Қоидаҳои истифодаи аломатҳои китобатро ба тартиби муайян даровардан зарур буд. Ин зарурат, хусусан, баъди пайдоиши ҷопи китоб бештар эҳсос гардид ва ниҳоят ин корро мутахассиси ҷопи китоб аз Венеция Альд Мануций дар охири асри XV ба беҳтарин вачҳе анҷом дод.

Альд Мануций аз аломатҳои пешина баъзеро гирифта, боз чанд аломати дигар ихтироъ кард ва қоидаи истифодаи онҳоро тартиб дод, ки то ҳол асосан бидуни дигаргунӣ мавриди истифода мебошанд.

Таҳаввули аломатҳои китобат дар хати русӣ ба инкишофи он дар хатҳои Европай Ғарбӣ монанд аст. Нахустин аломатҳои китобати хати русӣ нуқта ва салиб (÷) буд. Аломати нуқта аз хати Византия гирифта шудааст, ки баъзан як нуқта, баъзан дуто, ва баъзан сето, чорто гузошта мешуд. Дар баъзе китобҳо ба ҷои нуқта салиб мегузоштанд. Чудо-чудо навиштани калимаҳо ва фосила гузоштани байни онҳо дар хати русӣ аз асри XIV сар шудааст. Аз асрҳои XV-XVI сар карда, дигар аломатҳои китобат низ мавриди истифода қарор гирифт. Масалан, вергул барои вақфи кӯтоҳ дар дохили ҷумла, нуқтавергул дар охири ҷумлаҳои саволӣ.

Омӯзиши илмӣ аломатҳои китобат аз олими рус М. В. Ломоносов, ки ин корро дар «Грамматикаи русӣ»-и хеш ҷо дода буд, сар шудааст ва охира - охира аломатҳои китобати хати русӣ зери қонуну қоидаҳои муайян даромад ва системаи имрӯзро доро шуд, ки дар ин роҳ хидмати Я. К. Грот зиёд аст.

Ҳоло дар хати русӣ даҳ аломати китобат истифода мегардад. Аломатҳои китобат аз рӯи вазифа ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: якум, аломатҳое, ки барои тақсими гуфтор ва чудо кардани рукнҳои он истифода мешаванд. Ба ин вазифа аломатҳои нуқта, вергул, нуқтавергул, дунуқта, тире, қавсайн меоянд; дуюм, аломатҳое, ки барои ба ҳиссаҳо чудо кардани суҳан ва характеристикаи эмоционалию маъноӣ он хидмат мекунанд (савол, хитоб, ноҳунак, мӯлнуқта). Нимтире (дефис) аломати махсус буда, барои пайвастанӣ калимаҳо ёрӣ мерасонад. Фосила ва сархат чун аломати ҷудоқунандаи калимаҳо ва пораи яклухти калом ба кор мераванд.

Ин аломатҳои китобат дар хати латинӣ ва ҳамаи хатҳое, ки дар асоси хати русӣ тартиб ёфтаанд, мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Бояд дар хотир дошт, ки аломатҳои китобат барои ба асосӣ дарк намудани матн роли бузург мебошанд. Набудани онҳо фаҳмидани матнро душвор мегардонад. Ҳатто барои пешакӣ огоҳ шудан аз оҳанги гуфтор испаниҳо аломатҳои саволу хитобро на танҳо дар охири ҷумла, балки дар аввали ҷумла низ ба шакли вожгуна мегузоранд.

Аз набудани аломатҳои китобат душворфаҳм шудани матнро дар мисоли хати арабӣ ва хатҳои аз он сохташуда дида метавонем. Дар ин хат ҳамаи калимаҳо пай ҳам бидуни фосила навишта мешаванд, ки гоҳе ҳатто ба ҷумлаҳо чудо кардани матн душвор мегардад. Аз ин қоида танҳо Қуръон истисноӣ, ки дар он аломатҳои китобат истифода мешаванд ва онро ба тоҷикӣ аломати ист (вақф) мегӯянд. Дар Қуръон

хар оят бо доирачаи хурд чудо карда шудааст ва бар болои доирача ҳарфҳои чим (چ), итқӣ (ط), ломалиф (ل), сод (س), қофу фе (ف) ва ғайра навишта мешаванд, ки ҳар қадом маънии муайян дорад. Масалан, агар дар охири оят ист (вақф, пауза) ногузир бошад, итқӣ ё қофу фе гузошта мешавад, агар ист зарур набошад, як оятро бо ояти дигар пайваста хондан ҳатмӣ бошад, ҳарфи ломалиф гузошта мешавад; агар ҳарфи чим гузошта шуда бошад, метавон таваккуф кардан ва ё таваккуф накардан, Ҳар ду равоаст. Ғайр аз ин, барои ист (пауза) дар дохили оятҳо низ баъзе ҳарфҳои мазкур гузошта мешаванд.

Танҳо баъди ошноӣ бо системаи аломатҳои китобат дар ҳатҳои европӣ (асрҳои XIX ва XX) аломатҳои китобат ба ҳати арабӣ ва ҳатҳои монанди он дохил шуданд, вале истифодаи онҳо то кунун ба тартиби муайян надаромадааст. Ҳар кас мувофиқи завқ аз онҳо истифода мебарад. Инчунин, истифодаи сархат (абзац) ва гоҳе фосила (яне чудо-чудо навиштани калимаҳо) расм шуда истодааст (хусусан, дар китобҳои ҷопӣ).

ҲАРФҲОИ КАЛОНУ ХУРД

Ҳарфҳои калону хурд дар ҳатҳои ҳарфии овозӣ вуҷуд дорад. Баъзе системаҳои ҳат монанди арабӣ, ҳиндӣ ва баъзеи дигар тамоман надоранд. Нахустин ҳарфҳои калон дар ҳатҳои юнонӣ, лотинӣ, славянӣ ба вуҷуд омадаанд. Дар давраҳои аввал ҳарфҳо танҳо як шакл доштанд, ки ба ҳарфҳои калон монанд буд. Дертар ҳарфҳои хурд пайдо шуданд. Дар алифбои русӣ аксари ҳарфҳои калону хурд шаклан ба ҳам монанд ҳастанд, аммо дар алифбои лотинӣ шакли сздаҳ ҳарфи калон аз шакли ҳарфҳои хурд фарқ мекунад.

Дар ҳати лотинӣ шакли ҳарфҳои калон дар асрҳои IV-VIII пайдо шуда бошад ҳам, алифборо ба ҳарфҳои калону хурд чудо кардан аз асри XV сар шудааст. Аз ҳамин вақт сар карда ҳарфҳои калон ба вазифаи имрӯзаашон - чудо кардани аввали ҷумла пас аз нукта — кор фармуда мешудаанд. Дар ҳати русӣ аз асри XVI истифодаи ҳарфҳои калон ҳамчун чудо-кунандаи бобҳои матн оғоз меёбад ва танҳо пас аз қабули алифбои граждании русӣ истифодаи ҳарфҳои калон ба сурати муайян дароварда мешавад ва пас аз он ба тағйироти ҷиддӣ дучор наомадааст.

Ҳарфҳои алифбо ҳамчун аломати махсуси илмӣ фаровон истифода мешаванд. Бо ин мақсад, дар илми ҷаҳонӣ асосан ҳарфҳои ҳати лотиниро истифода мебаранд, ки барои ҳамаи олимони ҳамаи соҳа фаҳмо мебошанд. Масалан истифодаи элементҳои химиявӣ, муодилаҳои математикӣ ва ғайра. Шаклҳои геометрӣ, аломатҳои баробарӣ ($=$), калон ($>$), хурд ($<$

мукааб, мураббаъ, реша ва амсоли инҳо низ чун аломатҳои махсуси илмӣ хадмат карда, як маънии томо мерасонанд ва аз рӯи принцип ба хатҳои ҷумлавӣ (идеограмма) монандӣ доранд.

АДАДҲО

Ададҳо барои сабти миқдори предметҳо истифода мешаванд. Истифодаи онҳо назар ба хат маҳдуд аст, зеро онҳо танҳо дар ҳисоб истифода мешаванд. Ададҳо калимаҳои томо ифода меkunанд ва бо ин хусусияти худ ба хатҳои калимавӣ (логограмма) монандӣ доранд. Ҳоло дар дунё асосан ду системаи ададҳо: арабӣ ва румӣ мавриди истифодаи халқҳои ҷаҳон мебошад.

Системаи ададҳои румӣ қарибҳои соли 500 пеш аз милод дар байни этрусҳо пайдо шуд, ки баъдтар онро румӣҳо (римӣҳо) қабул карданд ва бо номи онҳо машҳур гардид. Ин система ҳарф аломат дорад. I, V, X, L (50), C (100), D (500). Дигар ададҳо ба воситаи комбинацияи ин ададҳо тартиб дода мешавад. Ин кор ба ду роҳ сурат мегирад: агар адади хурд пеш аз адади калон ояд, аз адади калон хурдро кам кардан лозим аст ($IV, 5-1=4$), агар адади хурд пас аз адади калон ояд, ба адади калон хурдро зам кардан зарур аст (монанди LX, яъне $50+10=60$), Шакли ададҳои румӣ аз усули шумур ба воситаи ангуштони даст бурун омадааст, чунончи, I (як ангушт), V (қафи даст бо ҷудо мондани ангушти калон) X (ду даст, ки салибвор рӯи ҳам гузошта шудааст). Баромади ададҳои 50 (L) ва 500 (D) маълум нест. Ададҳои 100 (C) ва 1000 (M) аз ҳарфи аввали номи он ададҳо (C аз centum ва M аз mille гирифта шудааст. Системаи румӣ дар кишварҳои Европайи Ғарбӣ то асрҳои XII - XIII ягона системаи ададӣ ба шумор мерафт ва пас аз ин охишта-охишта системаи ададии мувофиқтар, ки бо номи ададҳои арабӣ шӯҳрат дорад, ҷои онро гирифт. Ададҳои ба ном арабӣ дар асри V дар Ҳиндустон эҷод карда шудаанд. То ин вақт дар Ҳиндустон аз системаи ададии кхароштӣ ва бараҳманӣ истифода мешуд. Дар асри V дар асоси такмили системаи бараҳманӣ системаи нави мукамал бо истифодаи даҳӣҳо ва сифр (0) ба вуҷуд оварда шуд. Асоси ин системаро даҳ аломат, ки сифр ва воҳидҳоро аз як то нӯҳ ифода мекарданд (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) ташкил медиҳанд ва рақамҳои дигар бо истифодаи ин аломатҳо сохта мешаванд. Системаи ададии ҳиндӣ ба арабҳо гузашт (асрҳои VI - VII) ва арабҳо шакли баъзе ададҳои ҳиндиро тағйир дода истифода бурданд. Ададҳои ҳиндӣ ба воситаи арабҳо бо номи ададҳои (рақамҳои) арабӣ ба кишварҳои Европа паҳн шуда ва то ҳаде шакли худро дигаргун сохтанд. Дар Испания ададҳои арабиро аз асри X сар карда истифода бурдаанд,

дар дигар кишварҳои европой аз асри XII. Дар Россия дар асрҳои XIV - XV аз ин ададҳо истифода бурдаанд ва ниҳоят дар асри XVIII пурра ҷои ададҳои славянии кириллиро гирифтанд. Шакли арабии ададҳо дар кишварҳои арабӣ, Эрон, Афғонистон, Покистон, ки хатхояшон ба асоси хати арабист, истифода мегардад (١. ٢. ٣. ٤. ٥. ٦. ٧. ٨. ٩. ٠), ки аз шакли европоии онҳо фарқ мекунанд (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0).

Холо, баробари ададҳои арабӣ, аз ададҳои румӣ истифода мекунанд, вале доираи истифодаи он маҳдуд аст. Масалан, садсолаҳо (асарҳо), фаслу боби китобҳо ва монанди инҳо бо рақамҳои румӣ навишта мешаванд.

То пайдо шудани системаҳои адабии румӣ ва арабӣ дар байни халқҳои, ки хату алифбо доштанд, системаҳои гуногуни адабӣ мавҷуд буд ва ниёзмандии мардум ва давлатро иҷро мекард, вале системаи арабӣ (аслан ҳиндӣ) ба истифодаи тамоми дастовардҳои инсоният дар ин роҳ аз дигар системаҳо комилтару барои истифода мувофиқтар баромад ва ҷои дигарҳоро гирифт. Танҳо дар Хитой баробари истифодаи рақамҳои арабию румӣ аз ададҳои хитой низ истифода мекунанд.

Тайёр кардани дастнавис. То пайдо шудани ҷопхонаҳо китобҳо ба шакли дастнавис тайёр карда мешуданд, ки дар ин кор ҳунармандони гуногуниҳтсос иштирок мекарданд. Китобҳои дастнавис, махсусан баъди ихтирои қоғаз то андозае вусъат ёфт.

Навъи беҳтарини қоғаз дар Самарқанд истехсол мешуд. Қоғази самарқандӣ дар гузашта харидорони зиёд дошт ва ду навъ буд: якеро қоғази абрешимӣ мегуфтанд ва он аз нахи холиси абрешим тайёр карда мешуд, ки хеле зебо, тоза ва сайқальёфта буд. Дигаре қоғази нимкатонӣ номида мешуд, ки нима аз абрешим ва нима аз канаб иборат буд. Онро нағз пардоз медоданд ва барои ҷилдор шудан дар ду тарафаш ҳамираи орди гандум молида, оҳор медоданд. Қоғази оҳордодаро дар соя меҳушконидаанд ва сипас ҳар ду рӯи қоғазро бо мӯҳраи махсусе сайқал медоданд. Дар натиҷа қоғаз мисли оина тобнок мегардид.

Ҳамчунин, дастанависҳои зебо ва бошукӯҳ дар варақҳои хошияаш васеъ ва мулаббан тартиб дода мешуд ва бо ҳамин кори устои қоғазрез анҷом меёфт ва қоғаз ба котибону хушнависон мегузашт.

Ин ду навъи қоғаз аз қадим то Ииқилоби Октябр маълум буд. Ғайр аз Ибни Надим ва Самъонӣ, инчунин шахсони дигар навъҳои гуногуни қоғазро ном бурдаанд, ки бо номи ин ё он ҳукмрон вобастагӣ доранд: сулаймонӣ, талхӣ, нӯхӣ, мансурӣ, фиръавнӣ, ҷаъфарӣ ва тоҳирӣ. Аз ин ҳафт навъ қоғаз сулаймонӣ (аз номи Сулаймон ибни Рашид, ки дар замони Хорунарашид волии Хуросон буд), талхӣ аз номи Талха ибни Тохир (803 — 809, аз сулолаи Тоҳириён), нӯхӣ (аз номи Нӯх ибни Мансури Сомонӣ), тоҳирӣ аз номи Тоҳири Дуюм (844 —

862, аз сулолии Тоҳириён) дар Хуросон ва мансурӣ (аз номи Абулфазл Мансур бинни Абдурахим, ваф. 1031) дар Самарқанд истехсол карда мешудааст.

Аз ин ҳафт навъи қоғаз беҳтаринаш қоғазии сулаймонӣ ба ҳисоб мерафтааст. Ба қавли муаллифи асри XVII Разиюддини қазвинӣ, «қоғазҳои чамеи билодро таҷриба кардаанд, он чи писандидатару пояндатар аст, қоғазии Бағдод ва Димишк ва Омул ва Самарқанд аст, ки хутутро қобил аст ва қоғазҳои ҷойҳои дигар аксар шиканандаю нашркунанда ва нопойдор аст. Мувофиқи навиштаи ӯ, қоғазро каме ранг додан беҳтар аст, зеро қоғазии сафед қувваи босираро заиф мегардонад ва ҳаман хатҳои устодон дар қоғазҳои рангин навишта шудаанд.

Рангҳое, ки барои қоғаз истифода мебуданд, навъҳои гуногун дошт. Разиюддини Қазвинӣ рангҳои зард, сурх, ол, кабуд, зангорӣ, коҳӣ, удӣ, сабз, гулгун, фариса (навъе аз ранги сабз), норинҷӣ ва чанд навъи дигарро ном бурда, тарзи тайёр кардани онҳоро баён кардааст. Аз ҷумла, дар тайёр кардани ранги зард чунин маълумот оварда шудааст: «Қадре заъфарони беғашро, ки нек талх бошад ва зардранг бувад, реша-реша аз якдигар ҷудо кунад ва дар шиша андозад ва ҳар як мисқол заъфаронро бо панҷ сер оби пок биёмезад ва сари шиша маҳкам кунад ва дар офтоб ниҳад се рӯз, то тамомати шираи он берун ояд ва ҷирми ӯ чун коҳ бимонад. Он гоҳ онро ба рукӯе (карбос) поку нозук биполояд ва дар қадах (косаи чинӣ) бигузорад, то нек соф шавад. Пас дар табаке поку бузург резад ва паҳн кунад ва қоғазро дар он биёлояд ва чандон таваккуф кунад, ки ранг дар маҷмӯи аҷзҳои қоғаз асар кунад. Он гоҳ пораи карбоси покро бар танобе андозад ва қоғазро бар болои он карбос афганад ва дар соя хушк кунад. Баъд аз он мӯҳра занад».

Навъҳои ҳалқорӣ, зарҳал, нукрахал, биринҷу мисҳал, лочвардҳал, шангарф, зангор, арӯсак низ дар гузашта машҳур будаанд. Масалан, зарҳал чунин тайёр карда мешудааст: «Чанд адад аз варақҳои тилло гирифта, каме ширеши сиёҳро гудозад ва андаке аз он ба косаи чинӣ резад ва варақҳоро як-як ба коса афганад. Дегро бо оби гарму собун пок шуста, бо ангушти саббоба ва миёна бар гирдогирди коса бимолад то вақте ки омехта шавад. Онро аз ғубору ҷарбӣ ва сиёҳӣ муҳофизат кунад ва то таҳнишин шудани тамоми тилло бигузорад. Пас он оби зиёдатири бирезад ва ба мӯқалам аз он ҳам бар килк бикунад ва бинависад. Ва чун хушк шавад, ба санги яшм ва ҷазаъ дода, оҳиста-оҳиста мӯҳра занад».

Асбоби кори котибу хушнавис аз сиёҳӣ, қалами най, қаламтарош, мистар, қаламқатъ, абр ва лос иборат буд, ки ҳамаро дар қаламдон нигоҳ медоштанд.

Қаламқатъ пораи устухони паҳн аст, ки нӯги қаламро бар болои он гузошта, бо корд мувофиқи дилхоҳ мебуриданд. Абр барои пок кардану шустани ҳарфҳои ғалат чун хаткӯркунак

(резинка) ба кор мерафт. Лос нахи абрешимро мегуфтанд, ки дар даруни сиёҳӣ гузошта мешуд, то ки ҳангоми қаламро тар кардан сиёҳӣ аз андоза зиёд наояд.

Қаламро аз наи сахту мустаҳкам месохтанд. Мебоист наи камбуғум интиҳоб гардад, то вақти тарошидан ва тайёр кардан онро шакк, яъне чок кардан мумкин шавад.

Дар бораи ин ки кадом қалам беҳтар аст, Разиюддини Қазвинӣ чунин навиштааст: «Аломату аморати қалами хуб он аст, ки ранги пӯсташ шаффофу сурх бошад ва гаронвазн бошад ва баландқомату ростҳайат ва ранги андаруни ӯ бағоят сафед. Ва ҳар қалам, ки пӯсташ зард ва сиёҳ бошад ва хому сабуквазн ва миёнаи ӯ тираву бемағз ва кӯтоҳқад бувад, дар вай эътимод нашояд кард ва хат аз вай бар ҳасби иродати куттоб (котибон) воқеъ нашавад».

Нӯги қаламро бо қаламтароши тез чунон тоза мекарданд, ки ягон зарра лиф намонад. Баъд аз ин нӯги қаламро чок мекарданд, ки онро шакк мегуфтанд. Тарафи чапи шаққро, ки ваҳшӣ ном дошт, аз тарафи росташ (унсӣ) ғафстар мегузоштанд.

Нӯги қаламро бар рӯи қаламқатъ гузошта, қачнамо мебуриданд, ба тарзе ки тарафи ваҳшӣ аз тарафи унсӣ кӯтоҳтар шавад. Ба ин тарик, қалам барои навиштан омода мегардид.

Дар кишварҳои Аврупо низ то асрҳои VI—VII милодӣ қалами наӣ истифода мешуд, аммо баъдтар ба ҷои он пари қозро истифода мебурдагӣ шуданд. Пайдоиши калимаи «перо» ба ҳамин воқеа алоқаманд аст. Пар ба русӣ «перо» (чамъаш перья) гуфта мешавад. Бинобар ин, қалами аз пари қоз сохташударо низ «перо» ном ниҳоданд. Вақте қалами фӯлодӣ пайдо шуд, ба он низ «перо» ном гузоштанд. Қалами фӯлодӣ (перои фӯлодӣ) бори нахуст охириҳои асри XVIII дар Англия ба вуҷуд омадааст ва дар асри XIX дар ҳамаи мамлакатҳо маълум шуд.

Котиб ё хаттот, пеш аз он ки ба китобат оғоз намояд, мувофиқи завқу салиқаи худ ҷӣ тавр навиштани сатрҳо, дар як саҳифа чанд сатр ҷо доданро ба ҳисоб мегирифт ва сипас ба воситаи мистар коғазро пай мекард. Мистар аз як варақ картон иборат буд, ки бар рӯи он риштаҳои ғафси абрешимӣ ба фосилаи баробар кашида мешуд. Мистарро дар зери коғаз мегузоштанд ва коғазро бо даст фишор медоданд. Дар натиҷа риштаҳои абрешимӣ бар рӯи коғаз рост-рост пай мегузошт, ки аз рӯи он сатрҳо ҷо мегирифтанд.

Баробари ин котиб барои навиштан сиёҳии мувофиқе интиҳоб ва тайёр мекард. Дар гузашта рохҳои гуногуни ҳозир кардани сиёҳӣ мавҷуд буд. Хатто шахсе ҷараёни тайёр кардани сиёҳиро ба назм даровардааст:

Бистон ду дирам дуди ҷароғи бенам,
Самги арабӣ дар ӯ фиған чор дирам.

Мову се дирам, ним дирам туркӣ зок.
Аз баҳри мураккабаш бифарсой ба ҳам.

Баъди омода шудани ин ҳама асбоб хушнавис ба кор шу-
рӯъ мекард. Хушнавис мебоист се қалам хат: насх, настаълиқ
ва сулсро хуб навишта тавонад, вагарна кораш бо муваф-
фақият анҷом намеёфт, зеро хати насх барои навиштани иқ-
тибосҳо аз Қуръон ва ҳадисҳо, настаълиқ барои матни асосӣ
ва сулс барои сарлавҳаю унвони фаслу бобҳо зарур буд.

Чун хушнавис корро анҷом медод, варақҳои навиштаи ӯ
ба ҳунарманди дигаре ба исми лаввоҳ мегузашт. Лаввоҳ ат-
рофи матнҳоро бо рангҳои гуногун ҷадвал мекашид. Ҳошия
гоҳе бо суратҳои зебои ҳайвоноту наботот зарҳалкорӣ мешуд.
Гоҳе лаввоҳ ҳошияи варақҳои асосиро бурида ба ҷои он ко-
ғазҳои рингину нозуки зеботари ҳалкоришударо ҷунон бо усто-
дӣ мечаспанд, ки коғазӣ дигар будани онро на ҳар кас пай
бурда метавонист.

Агар дастнависро бо миниатюраҳо оро додан лозим мео-
мад ва агар хушнавис барои он ҷой мегузошт, дастнавис аз
лаввоҳ ба рассом мегузашт. Рассом ҳам мувофиқи хати хуш-
навис ва рангубори лаввоҳ миниатюраро ранг мекард, то ки
таносуби рангҳо боқӣ монад.

Наққоши бузурги халқи тоҷик — Камолиддини Беҳзод аз
ҷумлаи онҳое буд, ки бо нақшҳои зебо дастнависҳои хушна-
висонро зебу оро медоданд. Ба туфайли дастнависҳо бисёр
осори рассомони гузашта ба мо расидаанд.

Нихоят, дастнавис ба дасти устои муқовасоз ё ки саҳҳоф
мегузашт. Саҳҳоф нахуст мағзӣ (картон) тайёр мекард, ки
он ду хел буд: навъи якум ҷунин буд, ки коғазпораҳо ва кар-
тони порашударо ба омехтаи моеъ табдил дода, онро ба қо-
лаби махсусе мерехтанд. Омехтан моеъ хушк шуда, сурати
картонро мегирифт ва онро мағзии рехта мегуфтанд. Навъи
дуюмро бо роҳи ширеш кардани варақҳо ба вучуд меовар-
данд ва онро мағзии сохта меномиданд. Варақҳоро ба ҳам
бо риштаи мустаҳкаме дӯхта, аз се тарафаш мебуриданд, то
варақҳо баробар шавад. Шерозаи китоб бо риштаҳои абре-
шимии рангоранг дӯхта мешуд. Барои рӯкашӣ кардан беҳ-
тарин ҷарми ғузурӣ истифода мешуд. Ҷармро бар рӯи картон
ширеш карда, ба василаи қолабҳо бар он нақш мебастанд.
Сипас, бар рӯи мукова ҳафтҷӯшро, ки аз тахтаи биринҷии
қолабзанӣ иборат буд, гузошта, бар рӯи он боз тахтасанги
мармарӣ монда, бо кӯбаи ҷӯяний мезаданд. Дар натиҷа бар
рӯи мукова нақшҳои чуқур ба вучуд меомаданд. Ҷунин бо-
шад меҳнати тайёр намудани як китоби дастнавис.

АФСАХОВ А., КАХХАРОВ Х

Из истории письменности

(на таджикском языке)

Мудире редакция Аззими Худодод

Мухаррир М. Назриева

Мухаррири ороиш Х. Сафарӣ

Мухаррири техники Т. Любичкая

ИБ 2014

Ба матбаа 14. 08. 92 супурда шуд. Ба чопаш 2. 11. 93 имзо шуд. Формати $60 \times 90^{1/16}$. Коғаз типографии № 1. Гарнитураи адабӣ. Чопи барҷаста. Чузъи чопӣ 4,0. Чузъи нашрию хисобӣ 3,78. Адади нашр 5000 нусха. Супориши № 1112.

Нашриёти «Маориф».

734063, Душанбе, кӯчаи Айний, 126.

Комбинати полиграфӣи Вазорати матбуот ва ахбори
Ҷумҳурии Тоҷикистон. 734063. Душанбе, кӯчаи Айний, 126.

7c

